XV szn. 247-1918.

RÉGÉSZETI KUTATÁS ALBANIÁBAN

M. KIR. EGYET.
ÁLLATTANI INTÉZET
KOLOZSVÁR.

IRTA

DR. BUDAY ÁRPÁD

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES EN ALBANIE

M.K.F.J. Tudományegyele
ÁLLATTANI INTÉZET
Lelt. sz. IV. 58.

PAR

DR. ÁRPÁD BUDAY

KOLOZSVÁR
STIEF JENŐ ÉS TÁRSA KÖNYVNYOMDAI MŰINTÉZETE
1918.

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J000998242

Különlenyomat

a „Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem és régiségtárából“ című folyóirat 1918 (IX) évi folyamából.

Extrait

des „Travaux de la Section Numismatique et Archèologique du Musèe National de Transylvanie“ à Kolozsvár. Tome IX (1918).

EGYETEMI KÖNYVTÁR SZEGED
31865

TARTALOM.

Régészeti kutatás Albaniában — — — — — — — — — — — — — — — 1 lap
I. A Metochia vagy Metója régészeti emlékei — — — — — — — — — 2 „
Ipek — 8 „
Studenica és Vrela — — — — — — — — — — — — — — — — — — 25 „
Crkolez — 32 „
Zlokučan — 35 „
Klina vagy Glina — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 38 „
Budisalče — 38 „
II. Római útnyomozás a „Hasi"-kerületben — — — — — — — — — — 39 „
III. Néhány kirándulás Mitroviczáról — — — — — — — — — — — — 51 „
IV. Néhány szó a régi hidakról — — — — — — — — — — — — — — 64 „
Utóirat — 68 „

N. B. Sajtóhibák a következő lapon.

TABLE DES MATIÈRES.

Recherches archèologiques en Albanie (Abrègè) — — — — — — — — pag. 72
I. Les souvenirs archèologiques de la Metochia ou Metoja — — — — „ 72
Ipek — „ 77
Studenica et Vrela — — — — — — — — — — — — — — — — — — „ 83
Crkolez — „ 88
Zlokučan — „ 89
Klina ou Glina — „ 91
Budisalče — „ 91
II. Recherces de traces du routes romaines dans la contrèe de *Hasi* — — „ 91
III. Quelques excursions de Mitrovicza — — — — — — — — — — — „ 98
IV. Quelques mots sur les anciens ponts — — — — — — — — — — — „ 106

Corrigenda:

A	3.	lapon	felülről	9.	sorban	*Brankovics*	helyett	*Csernojevics Árzén* a helyes
„	6.	„	„	19.	„	*egész*	„	*egészen* „
„	18.	„	alúlról	6.	„	*jelentékeny*	„	*jelentékenyen* „
„	30.	„	„	9.	„	*csakugyau*	„	*csakugyan* „
„	37.	„	felülről	9.	„	*azoban*	„	*azonban* „
„	38.	„	„	15.	„	*folyócskán*	„	*folyócska mellett* „
„	„	„	2. sz. jegyzetben			*C. I. L. III.*	„	*C. I. L. III. 8295.* „
„	„	„	felülről	15.	„	*nem messze*	„	*nem messze fekvő* „
„	40.	„	„	8.	„	*azonossitásoknak*	„	*azonositásoknak* „
„	52.	„	alúlról	12-13.	„	*Angentaro*	„	*Argentaro* „
„	54.	„	felülről	11.	„	*kevésbé*	„	*kevéssé* „
„	60	„	„	8.	„	*magasztalják*	„	*magasztaljuk* „
„	64.	„	alúlról	11.	„	*irták*	„	*csinálták* „
„	67.	„	felülről	5.	„	*szintén szintén*	„	*szintén* „
„	70.	„	alúlról	4.	„	*Birálom*	„	*Birálóm* „

pag.	81.	ligne	8	au lieu de		*la*	lisez	*là*
„	81.	„	13	„	„	*orné*	„	*orné*
„	84.	„	34	„	„	*architectaniques*	„	*architectoniques*
„	85.	„	17	„	„	*a source*	„	*la source*
„	91.	„	20	„	„	*monumeut*	„	*monument*
„	91.	note	2	„	„	*C. I. L. III.*	„	*C. I. L. III. 8295.*
„	92.	ligne	25	„	„	*Nika*	„	*Nikai*

VC 5104

Régészeti kutatás Albaniában.

Az alábbi sorok egy régészeti kutató útról való számadást tartalmaznak. Fájdalom címet is kellett neki adni; ez pedig mindenesetre nehéz feladat. De nem épen példátlan eset, hogy nehéz, sőt lehetetlen olyan címet találnunk, amely a tartalmat teljesen fedje s amellett lehetőleg rövid is legyen. Nem fedi most sem: a tartalom szempontjából épen oly kevéssé, mint a bejárt terület szempontjából. A dolog meglehetősen érthető, ha nem feledjük, hogy általában, de különösen ma, milyen nehéz meghatározni Albaniát, mikor mást értenek alatta politikailag, mást ethnographiailag és egészen mást történelmileg.

A szives olvasó legyen tehát elnéző, ha más területről való számadást talál, mint amit esetleg a címből következtetve remélt. De nemcsak a terület tekintetében lehet meglepetésnek kitéve az olvasó, hanem a kutatás köre szempontjából is. *E sorok írójának czélja és feladata az ős- és ókori emlékek számbavétele volt*, míg a közép- és újabbkoriakra más nyert megbizatást. A maga helyén megvan a magyarázata annak, hogy e feladat körén belül mindössze kétszer történik említés őskori emlékekről, — épúgy, mint megvan a maga igazolása annak is, ha a kört átlépve, imitt-amott közép-, sőt újkori emlékeket is érint. Leginkább akkor, ha az utóbbi korokból származó emlékek valamely állítás igazolására szolgálhatnak, vagy olyan emlékről van szó, melyet az illetékes szakember nem vehetett számba, közzététele pedig bonczolgató magyarázat nélkül is előnyös lehet a tudományszak művelőinek.

A terület tekintetében ezt kell előrebocsátanunk: fő kutatási terület volt a *Metochia* vagy *Metója*, de bevonta bizonyos

tekintetben a vele délről határos Hasi-területet, s mivel kínálkozott az alkalom, kirándulásokat tett az Ibar és Sitnicza völgyeiben is, bár ezek területileg egészen félreesnek a czímben jelzettől és soha Albaniához nem tartoztak.

Miután a végzett munkát így meghatároztuk, rátérhetünk a részletes számadásra.

I. A Metochia vagy Metója régészeti emlékei.[1]

Metochia vagy Metója névvel illetik azt a medenczét, melynek délnyugati csücskében *Gyakova*, ettől egyenesen északra *Ipek* (alb. Peja, szerb. Pecs) fekszik s amelynek ezek a legjelentősebb, mondhatni egyedül jelentős helyei, mivel Prizren már kívül esik annak területén. Történeti vonatkozásban hivhatnók ipeki medenczének is, mert a történelem folyamán ez a városa játszotta a legnagyobb szerepet. Azt, hogy földrajzi szempontból hogy kell neveznünk, milyen a jelleme s meddig számítandó, — elmondja a földrajzi szakember. Mi *nyugati* határául nagyjában az Ipeken át húzott észak-déli vonalat tekintjük, melynek déli vége Gyakovára támaszkodik s amelytől nyugatra hatalmas hegyek vannak. *Keleten* az Istok-patakot, illetőleg ennek a Fehér-Drinnel való egyesülésétől az utóbbit tekintjük a határnak, bár a határt északon nem respektálja sem a természet, sem mi, amennyiben északkeleten jó darabon kiterjesztettük kutatásunkat azon túl is. *Délen* az ilyen módon megállapított keleti és nyugati határvonalak végpontjai nem egészen 15 km.-re esnek egymástól; a terület tehát alaposan — az átlagos szélességnek felénél kevesebbre — összeszükül. *Északon* a Mokra Planinát, illetőleg ennek legdélibb nyúlványát a Podgora-hegységet tekintettük határnak s kutatásunk addig terjedt.

Az ilyen módon meghatározott területről tudjuk, hogy a középkor folyamán, egészen addig, míg a XIV. sz. végén, illetőleg a XV. század elején, török uralom alá nem került, jelentékeny szerepet játszik a Balkán félsziget történetében. A terület délkeleti határától csak pár km.-nyire fekvő Prizren Dusán cár korában (1334—1355) királyi székhely volt s egy hódításokkal diadalmas birodalom eseményeinek középpontja. *Decani* temploma és kolostora a XIV. sz. első harmadából,

---

[1] *V. ö. az 1. sz. képen közölt térképvázlattal.* A vázlat az 1 : 200.000 hadműveleti térkép alapján készült, részben helyesbítéssel. A nevezett katonai térkép *Novipazar* jelzésű lapja, melyről a vázlat készült, 1915. X. 2-ig terjedő helyesbítéseket tartalmaz.

ma is a félsziget egyik legfőbb büszkesége. Minden vonala a fejlett olasz művészetre, de egyuttal arra is utal, hogy építtetőjének meg volt a módja arra, hogy kiváló mesterekkel dolgoztasson. Ipek közelében a *Patriarsijá*nak is nevezett Szt. Száva-templom és kolostor mai — részben leromlott, művészeti szempontból pedig nagyon lerontott — alakjában is tiszteletreméltó s amannál is valamivel régebbi múltra visszatekintő emléke ennek a gazdagságnak. Ez a kolostor a mi szempontunkból egyébként is érdeklődésre tarthat számot: itt székelt az a Brankovics patriárka, kinek buzdítására 35.000 szerb család szánta reá magát, hogy a török iga alól menekülve, hazánk déli részében találjon új hazát, szebbet, biztosabbat, jobbat és gazdagabbat a réginél is. *Studenica* kolostora és temploma romokban, a föld alatt hever; alig van belőle egy pár töredék napfényen. És még így, vigasztalan romjaiban is, mikor egy-egy elhurczolt építészeti töredék ha nyít egy-egy kis rést, melyen át betekinthetünk fénykorába, — még így is olyan nagyszabásúnak látszik, hogy aligha volt amazoknál jelentéktelenebb.

Folytathatnók még a sort, de akkor is csak azt bizonyítanók, ami az elsoroltakból is eléggé világos, hogy a XIII.—XIV. században e területen gazdagság volt s ennek nyomán a művészet pártolása virágzott. Abban az időben, amikor a félsziget északi részén a magyar, nyugati szélén az olasz befolyás érvényesült, s amikor a félsziget keletén és délen a belviszályoktól zaklatott, Ázsiában pedig az arab, majd török hódítóktól szorongatott byzánciumi császárság alig tudta a maga életét tengetni.

Kétségtelen, hogy ezek a most már emlékek, akkor sem voltak — hogy úgy mondjuk — élő valóságok. Úgy értenők ezt, hogy az a művészet, melyet ezek képviselnek, teljesen idegen volt, nem a nép lelki szükségletéből fakadt s alkotói sem a népből kerültek ki. Idegen volt minden tekintetben, melyet alapjában az uralkodók gazdasága — s talán nem is megértése, hanem utánzási vágya, vagy bizonyos dicsekvési törekvése — hozott létre. De így van ez máshol, a nyugaton is. Ott is gyakran hasonló indító okok hozták létre a hasonló alkotásokat s csak azután, épen ezek nyomán lett általánosabbá azok megértése. Itt a nép is kevésbé volt művelt és a szép idők is gyorsabban véget értek, semhogy ennek a megértésnek a nép szélesebb rétegeiben való elterjedése lehetséges lett volna. Tévedés volna azonban tőlük épen minden helyi jelentőséget elvitatni. Azonkivül lehetetlenség feltenni, hogy semmi hatásuk nem volt a népre, melynek földjén állottak; annál kevésbé, mert hiszen nem is állanak magukra, hanem a szomszédos területeken, ha talán kevésbé művészi, de mindenesetre jelentős társaik vannak.

De még ha nem tudnók is a most elmondottakat s figyelmen

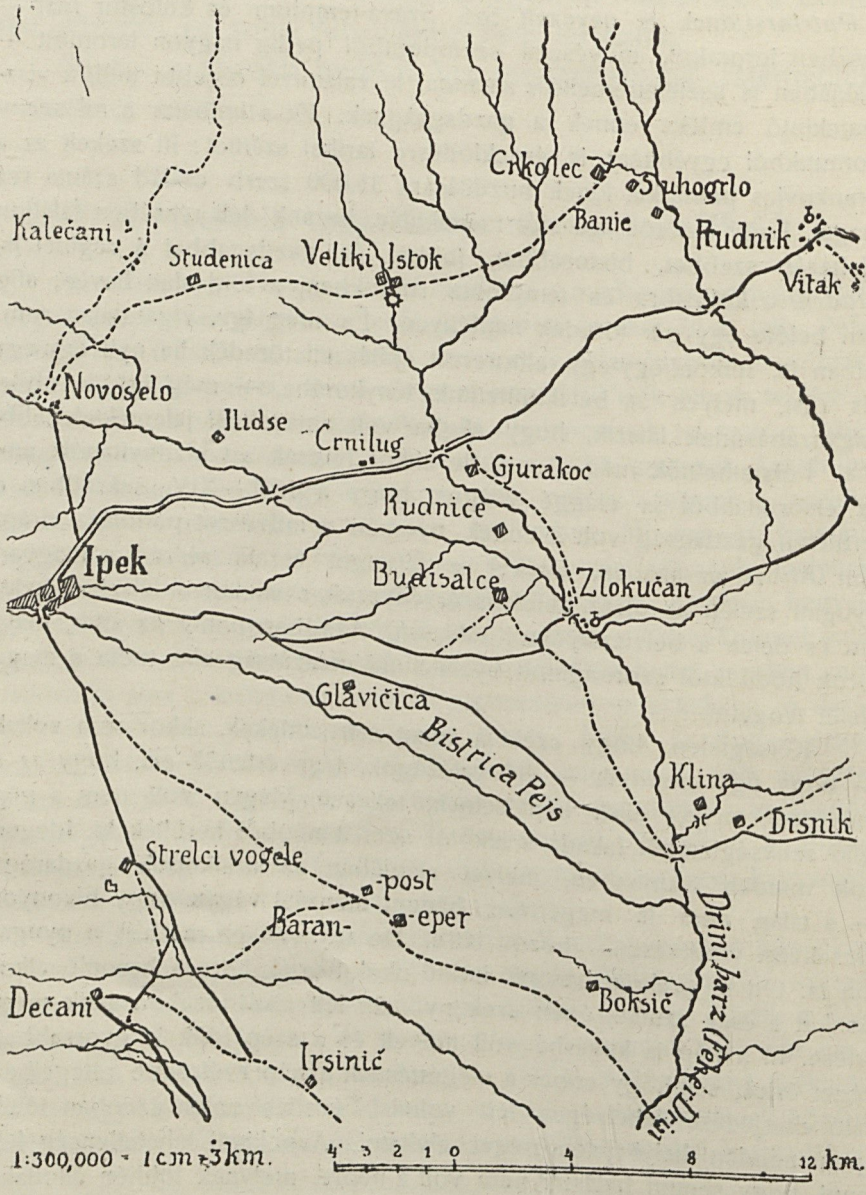
Crkolec
Suhogrlo
Kalečani
Banje
Rudnik
Studenica
Veliki Istok
Vitak
Novoselo
Ilidse
Crnilug
Gjurakoc
Rudnice
Ipek
Budisalce
Zlokučan
Glavičica
Bistrica Pejs
Klina
Drsnik
Strelci vogele
post
Baran-
eper
Drinjarz (Beli Drin)
Dečani
Boksič
Irsinič
1:300,000 = 1cm=3km.
4 3 2 1 0 4 8 12 km.

1. sz. kép. — Fig. 1.

kivül is hagynók azt a tényt, hogy a most említett korban és különösen azt megelőzően, mikor Byzáncium sugarainak melege is volt, nemcsak csillogása, ez a terület élénk kapcsolatot tartott fenn a keleti császársággal s annak nyugatfelé irányuló törekvéseiben épen útba esett, — mondom, ha mindezek tudása nélkül is akarnánk e terület megismeréséhez kezdeni, a természeti törvények alapján fel kellene tételeznünk, hogy az ókorban ezen a területen számottevő kulturális élet folyt.

A tőle nyugatra eső tengerparti vidék nagyon korán belekerült a középtengeri és speciálisan a görög műveltség körébe. Van reá adatunk, hogy a görög hajózás már a Kr. e. VI. században kiterjedt a Quarneroig s a Kr. e. IV. század óta keletkeznek görög gyarmatok is ezen a tengerparton.[1] De mégha nem volnának is ezek az adatok, akkor is fel kell tételeznünk, hogy annak a műveltségnek, mely Italiába egyfelől a Balkán északi részén szárazföldi, másfelől a Földközi-tengeren át vizi úton jutott el a Keletről, — megvolt a hatása ezekre a területekre is.[2] Amint a középkor elején, a népvándorlás hullámai épen ezen a területen át hatolnak le a félsziget középső részéig,[3] épenúgy fel kell tennünk, hogy nem maradt az érintetlenül akkor sem, mikor a félsziget déli részén először történeti jelentőségre szert tett görögség északról délre hatolva elhelyezkedett. Végül nem merészség annak állítása sem, hogy mindazok az európai és ázsiai művelődési befolyások, melyek oly nagy számmal érték a tőle keletre levő makedon területet, kétségtelenül érvényesítették hatásukat ezen a területen is. Ezt egyébként nem szükséges pusztán feltételeznünk, mert legalább a történeti korra nézve, vannak reá kézzelfogható adataink is, a már régebb idő óta előkerülő érmekben, melyek közt paioniai, makedon és thasosi (eredeti és barbarus utánzatú) származásúak mellett az illyr bányavárosok — Damastion és Pelagia — Dyrrachium és Apollonia érmei is gyakoriak.[4]

A Kr. e. III. század óta biztosan tudjuk, hogy — Pyrrhus alatt — ez a terület is benne van az európai történelem forgatagában, hogy azután ne is kerüljön ki belőle, mégha szerepéről nincsenek is közvetlen írásos tudósítások, hanem azok inkább a környező területekre vonatkoznak is. Azóta, hogy az Adria-tenger keleti partvidéke az I. és II. pún-háborúk között (mondhatjuk Kr. e. 229-ben) római befolyás alá került, de még inkább Makedonia meghódítása óta, kétségtelenül erősen

---

[1] Carl *Patsch*: Das Sandschak Berat in Albanien. Wien, 1904. 3—4 lap.

[2] *Pósta Béla*: A kiscsúri bronzdiszítmények. [Dolgozatok az Erd. Nemz. Múz. érem és régiségtárából, 1916. (VII.) 2. füz. 1 s köv.]

[3] Pl. Alarich.

[4] *Evans*, Antiquarian Researches in Illyricum. — Archaeologia or miscellaneous tracts relating to antiquity. London, 1885. vol. 49, pag. 67.

megérezte ez a terület is a római befolyást, mely természetszerüen kereste ezen a területen át is az érintkezést Makedoniával. Dalmatia és Thrakia meghódítása után erre a közbeeső területre is nemsokára ki kellett terjednie a valóságos római uralomnak. Nem vonhatta ki magát teljesen a nyugat-római birodalmat megdöntő zavarokból sem, hogy azok elültével — mint láttuk — egy időre a keleti császárság részeként, majd a politikailag attól elváló, de művelődési tekintetben mégis ahhoz kapcsolódó, bár sokszor nyugat-felé is törekvő, helyi uralkodók alatt élje a maga történetét.

Az elmondottak azt bizonyítják, hogy Európának ez — a legutóbbi időkig — terra incognitája feltétlenül érdekes terület kell, hogy legyen a tanulmányozásra. S ha újabb történetéből ismerünk egyetmást, az elősoroltak amellett látszanak bizonyítani, hogy régi történetét sem fedi előlünk a teljes tájékozatlanság takarója. Vannak támaszpontjaink, melyek alapján egyet-mást elmondhatunk róla. Ezek azonban nem közvetlen adatokon alapuló megállapítások, hanem közvetett úton levont következtetések, melyek jók lehetnek a munka megindításának indokolására, de nem elegendők tudományos bizonyosság teremtésére. Mert bizony a részletek tekintetében — pedig ezek nélkülözhetetlenek az egész hü kép megalkotásához — annyira tájékozatlanok vagyunk, hogy a szó szoros értelmében hálásaknak kell lennünk, ha egy-egy biztos adatot nyerünk, mely az ismeretlenség fátyolán egy kis szakítást okozva, a részletek tekintetében is több tájékozódást tesz lehetővé.

A kutatás módszeréül csak egy kinálkozott: felkeresni lehetőleg sok emberlakta helyet, megtekinteni az épületeket, hogy nincs-e beépítve számbaveendő emlék és lehetőleg kérdezősködni. Nem nehéz elképzelni, hogy megszállott területen, a nép alacsony műveltségi foka s mindezek fölébe vallási zárkozottsága mellett valami nagy tömegű megállapításra jutni, lehetetlenség volt.

A jóhiszemü olvasó előtt ennyiből is világos a kutató helyzete. A túlságosan követelőkkel szemben talán elég, ha *Evansra* hivatkozunk, aki idézett jelentésében sokkal gyakrabban és nyiltabban beszél ezekről a nehézségekről.

Őskori *adatot egyet sem találtunk a Metochia vagy Metója területére vonatkozót.* Láttunk ugyan egy csiszolt, átfurt kőbaltát pater Clement gyüjteményében az ipeki franciskánus kolostorban, ennek lelőhelye azonban, amint mondja Skodra (Scutari) vidéke.

Számosabbak a megfigyelt és számbavett **ókori**, *nevezetesen* **római-kori** *emlékek,* de még mindig jóval többet kell és lehet erről a területről remélnünk. Mert az eddigi, sőt még a jelenlegi állapotok is sok nehézséget gördítenek a kutató elé még akkor is, ha csupán a már napfényen levő emlékek számbavétele a czélja, nem szólva arról,

ha esetleg ásatni is akarna, ami e sorok írójának nem igen lehetett a czélja.

Nehány tény megmagyarázza azt is, hogy miért nincs több emlék napfényen. Oka elsősorban a lakosság tökéletes tudatlansága és indolenciája. Ehhez járul, hogy a földmüvelés, Európa többi részében az archaeologus hű szövetségese, a szó szoros értelmében felszínes, alig pár cm.-re lehatoló volt eddig s jó részben olyan még most is. — Bár tapasztalható a javulás, mióta a mi katonai igazgatásunk vas ekékről gondoskodik s népfelkelőink megtanítják a népet a vele való bánásmódra. A fa ekével, melyen nem egészen egy tenyérnyi a vas alkotórész s a mely sokkal primitivusabb, mint az, melyet a mi gyermekkorunkban az erdélyi hegyi oláhság használt, — elérhető mélység nem elegendő arra, hogy évszázadok, sőt évezredek óta a föld méhében rejtőző emlékek napfényre kerüljenek.[1]

Azonkivül a medenczének aránylag nagyon kis részét müvelik. Nagyobb része sürü erdőirtás, melyen pusztán legeltetni lehet s így — ha voltak és vannak is emlékek a földben, azok inkább még jobban eltemetődnek, nemhogy napfényre kerülnének.

Az épitkezéseknél sem szokás mélyre ásni, legfeljebb templomoknál. Ez a magyarázata annak, hogy ami emlék van, azt jórészt templomokba befalazva találjuk.

Így aztán érthető, hogy sokkal több maradványt remélünk a jövőtől, mikorra a most jelzett viszonyok kedvező alakulását várjuk, mint megállapíthatunk a jelenben. Holott minket nem feszélyezett sem a terület vadsága, sem a nép fanatizmusa, ami az életbiztonság szempontjából jött komolyan tekintetbe, mikor Evans ezelőtt három és fél évtizeddel arrafelé járt.[2]

Szükséges az olvasóval legalább ennyire megismertetnünk a helyi viszonyokat, ha helyes ítéletet várunk tőle az eredményekről. Miután pedig ezeket előrebocsátottuk, áttérhetünk magukra az emlékekre. A lelőhelyeket a mellékelt térképen (1. sz. kép) megtalálja az olvasó, a minthogy abból tájékozást nyerhet arra nézve is, hogy mely helységeket keresett fel jelentéstevő. A jelentés szövegében az egyes lelőhelyeket olyan sorrendben adjuk, amint azokat felkerestük. Így u. i. sokkal áttekinthetőbb lesz az anyag, mintha azt kor vagy tartalom szerint csoportosítanók.

---

[1] Egy ilyen ekének pontosabb felvétele kivánatos lett volna, de mivel minden nap vártuk a társaság ethnographus tagját, nem akartunk az ő feladata körébe vágni.

[2] Evans, i. h. 66 lap és máshol is.

Ipek.

a) Eddig, mint ókori lelőhely nem volt ismeretes. *Evans* említi ugyan, s tőle a Corpus Inscriptionum Latinarum is átvette azt az adatot, hogy a Jerina vagy Jarina hegyen találtak egy római feliratos emléket, melyet azonban ő nem látott és így le sem másolhatott.[1]

Magam is kerestem a feliratot, de nyomára nem akadhattam. A A Jerina-hegynek pedig alig van valami köze a rómaiakhoz; annál kevésbé a rajta — helyesebben benne — levő „vár"-nak. Utóbbi nem egyéb, mint nehány barlang-nyílás, melyek egy meredek hegyoldalban vannak és békés szándékkal is meglehetős nehezen közelíthetők meg. Ezeket a barlangokat, melyek egyébként egészen jelentéktelen méretűek, védett folyosó köti összse egymással. A folyosó külső oldalát szabálytalan alakú kövekből, mészhabarcs bőséges alkalmazásával épített fal alkotja, melynek védelme alatt lehetett egyikből a másikba átvonulni. A középső magasságban levő barlang földjét nagyon finomra őrlődött és vastag *trágyaréteg* fedi, melybe — egy érdeklődő katonatiszt — épen jelenlétemben beásatott, anélkül, hogy az említett trágyán kivül valamit találtunk volna. Az egésznek terjedelme egyébként talán 40—50 m^2, elülső nyílása az egész magasságot felöleli úgy, hogy az említett folyosó falához hasonló alkotású fallal kellett elzárni. A barlang oldalában és tetején gerendák végei részére kivágott mélyedések látszanak. Talán a fedél vagy esetleg olyan lépcső tartására szolgáltak e gerendák, amely lépcső valamely — könnyen nem látható — földalatti folyosón át, a még magasabban fekvő s kivülről meg sem közelíthető harmadik barlanghoz vezetett.

Ilyen részletesen kivántuk ismertetni a „vár"-at, hogy még a laikust is meggyőzzük róla, *hogy ott római nyomokat keresnünk épen úgy felesleges, mint a barlanglakó ősember nyomait.*

A nép Jerina nevü boszorkány lakásának tudja a barlangot, de mindaz, amit erről a boszorkányról beszél, inkább amellett szól, hogy bizony közönséges rablóbarlangban vagyunk.

Ha valaki csak a térképet nézi, könnyen juthat arra a feltevésre, hogy az Ipek és Plav között levő — Ipeken *plavi*nak nevezett — szorosban, melyben a most leírt barlangok és más barlangok is vannak, s melyet a Bisztricza vize vágott, — római út is vezetett. Megállapíthatjuk, hogy ennek sincs nyoma se. A most benne átvezető útat a mi igazgatásunk építtette a régi gyalogösvény vagy csak lóval járható út helyett, nagy fáradsággal és bizonyára nem kis kiadással. A hegy gerinczén

---

[1] Evans i. h. 69 lap. C.I.L. III. köt. 8295. sz.-hoz.

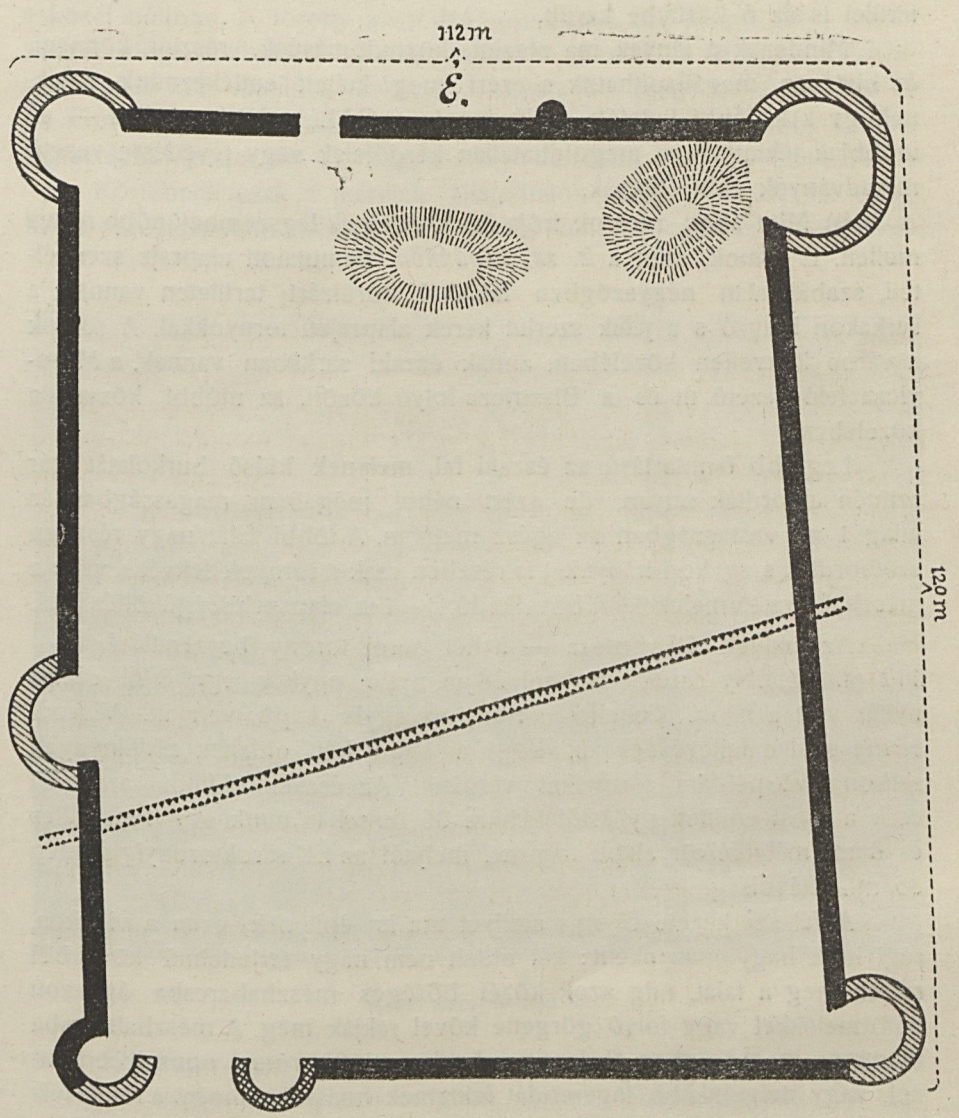

2. sz. kép. — Fig. 2.

EGYETEM

keresztül — kezdetben a most említett mellett — vezető útat, valamint a hegy oldalában levő erődítésféléket és ágyúállásokat pedig a montenegróiak építtették, mikor az 1912—13. évi Balkán-háború után ez a terület is az ő kezükbe került.

Mindezek a tények ma részint köztudomásúak, részint könnyen és biztosan megállapíthatók s ezért meg kellett emlékeznünk róluk, nehogy a későbbi kutatók — Evans és a C.I.L. adataira építve — ez utóbbiak tekintetében megoldhatatlan kérdőjelek vagy tévedésre vezető maradványok előtt álljanak.

b) Mint állott e sorok írója is, Ipek egyik legszembetűnőbb romja mellett. E romok, mint a 2. *sz. képünkön* bemutatott alaprajz szemlélteti, szabálytalan négyszögben falakkal körülzárt területen vannak, a sarkakon kiugró s a jelek szerint kerek alaprajzú tornyokkal. A romok a város közvetlen közelében, annak északi sarkában vannak, a Mitrovicza felé vezető út és a Bisztricza-folyó között, az utóbbi közvetlen közelében.

Legjobb fenntartású az északi fal, melynek külső burkolatát már szintén elhordták ugyan, de azért néhol még 3 m. magasságban és átlag 1 m. vastagságban az egész megvan. A többi falat nagy részben széthordták s egykori irányukat is részben csak a tornyok fekvése vagy a mészhabarcs törmelékekkel bővelkedő, 3—4 m. alapszélességű töltés jelzi.

Az említett fal hossza — a két sarok-torony beszámításával — 112 m. Az ÉNy saroktoronyból 28 m.-nyire egykor egy 8 m. széles nyílás volt a falon. Feltehető, hogy az egyik kapú volt itt. Viszont ellene szól e feltevésnek az, hogy a kapú két oldalán, a délnyugati sarkon levő példára, tornyokat várnánk. Az északi oldalon azonban csak a most említett nyílástól keletre 36 m.-rel találunk egy 4 m. széles és 3 m. mély félkör alapú tornyot, melytől az ÉK saroktoronyig szintén 36 m. a távolság.

A fal szerkezete olyan, amilyet ma is építenek ezen a vidéken, régi idők hagyományaként: két oldalt nem nagy terjedelmű kövekből rakják meg a falat, míg azok közét bőséges mészhabarcsba ágyazott kőtörmelékkel vagy folyó görgette kővel rakják meg. A mészhabarcsba bizonyos magasságban téglasort raknak, mint a római opus incertumnál, vagy még inkább fagerendát fektetnek hosszába, hogy a rendszertelenül beágyazott köveknek nagyobb szilárdságot adjanak. A vidéken nem egyszer van alkalmunk megfigyelni ezt az építési módot, míg magában Ipekben — bizonyára a török hatás alatt — inkább fából és égetetlen téglából építkeznek a magánosok.

Ami speciálisan épen a szóban forgó falat illeti, téglát ritkán látunk benne. Akkor is inkább csak kisebb darabokat, melyek lehetnek római téglából származók is. A *3. sz. képünkön* bemutatott fényképfelvételnek

kereszttel jelzett helyén azonban a vízszintesen fektetett gerenda nyoma tisztán látható. Ugyanezen a képen láthatók az északnyugati torony maradványai, melyekbe lövészárkokat vagy géppuska-fedezékeket ástak a közel múltban. A torony alaprajza, amennyire mai állapotában, ásatás nélkül megállapítható, — kerek. A tábor északi és nyugati falainak egymásfelé eső végeinek távolsága, vagyis a torony belső nyílása 14 m. Ennek, vagyis a nyílásnak, középpontjából mérve, a torony falának legtávolabbi pontja 20 m., vagyis ennyit vehetünk a torony átmérőjének.

Körülbelül ezek a méretek állapíthatók meg az észak- és a délkeleti saroktornyokra nézve is. Az utóbbi kettőnek egymástól való távol-

3. sz. kép. — Fig. 3.

sága 120 m., vagyis ekkora a keleti fal hossza. A déli falból a délkeleti toronytól nézve 99 m. hosszúságban vannak falmaradványok. Ott egy elhordott torony maradványai, majd 15 m. széles nyílás állapítható meg kétségtelenül, bizonyára az egykori főbejárat. Állíthatjuk ezt azért, mert a nyílás másik oldalán, épen a nyugati fal végében egy második torony nyomai vannak: a bejárat mindkét oldalán torony volt tehát. De csak az utóbbinak maradtak felmérhető nyomai, melyekből megállapítható, hogy a torony belső nyílása mintegy 7·5 m. volt, mélysége — vagyis átmérője — pedig körülbelül 9 m.

A nyugati falat egy torony osztja kétfelé, melynél a két — nem egyenes irányú — falrészlet találkozik. A torony 48 m.-nyire van a DNy saroktól s nyílása épenúgy, mint legnagyobb mélysége, vagyis átmérője: 16 m.; innen 85 m. hosszan, egyenesen megy neki az ÉNy saroktoronynak.[1]

A fallal körülvett területet épen úgy művelik, mint a falakon kívül esőt. Ottlétünkkor részben tengeri vetés volt rajta, részben veteményes kertnek használták, s a helyi szokásnak megfelelően vizcsatornát is ástak bele: alaprajzunkon a legnagyobb ilyen csatornát jelöltük is. Helyenként — melyeket az alaprajzon szintén jelöltünk — nagyobb domborulatok is vannak a belsejében, bizonyára épület-romok rejtői.

4. sz. kép. — Fig. 4.

Egyébként az egész belső területen előfordulnak azok a kupáscserép (imbrex) töredékek, melyek nyomán Középeurópában mindenütt a római épületnyomok szoktak következni, a Balkán félsziget déli részében és Italiában azonban általánosan — magánépületeknél mondhatni kizárólagosan — ez a használatos fedő eszköz.

Mivel a romok korára és egykori rendeltetésére vonatkozó feltevésünk — igazolásánál némi szerepet szántunk a falaktól övezett terület mai állapotának is, *4. sz. képünkön* bemutatjuk azt úgy, amint a fényképezőgép 1917. junius 17-én megrögzítette.

Nincs miért tagadnunk u. i., hogy e romokkal nagyon furcsa helyzetben vagyunk. Mert aki *az alaprajzot látja*, nagyon könnyen

---

[1] Minden itt felsorolt méretnél törekedtünk a pontosságra. Mégis meg kell jegyeznünk, hogy azok nem lehetnek absolutus pontosságúak. Érthető ez a tornyok és falak fenntartási állapotából és abból, hogy azok bokrokkal és mindenféle gazzal benőttek. Természetes, hogy teljesen pontos méreteket csak ásatás után lehetne felvenni.

igazoltnak tarthatja első feltevésünket, mely szerint *e romokban késő római vagy byzantinus tábor* maradványait láttuk. E feltevés megállapításakor semmiesetre sem feledkeztünk meg arról, hogy vannak figyelemreméltó és egyszerűen nem kezelhető jelenségek. Igy bár a tornyoknak a sarkokhoz, illetve falakhoz kivül való illesztése s azoknak esetleges kerek alaprajza a byzantinus korral egyáltalán nem ellenkezik, — az építési mód és az a tény, hogy e város területéről addig sem római, sem kora byzantinus emléket nem ismertünk, mindenesetre meggondolásra intett. Ehhez járult, hogy akadt olyan — igaz, hogy távolról sem szakember, hanem katona —, aki biztos tényként állította, hogy e romok török tábor maradványai. Ezt az állítást nem követte semmiféle bizonyítás. Azonban már maga az a tény, hogy — bár nem szakember részéről és indokolás nèlkül ugyan, de — elhangzott, kötelességünkké tette a kérdés még alaposabb megfontolását. Nem ok nélkül. Hiszen már fennebb volt és még lesz alkalmunk rámutatnunk a konzervativizmus nem egy meglepő jelenségére; ha ezt tekintetbe vesszük, nem tarthatjuk a priori visszautasítandónak azt a lehetőséget, hogy mint annyi másban, a törökök itt is átvették a készen kapott byzantinus formát, mely viszont a római hagyományokon nyugszik s azt fenntartották a legújabb időkig. Mert, hogy legfeljebb ilyen átvételről lehet szó s a forma eredete szempontjából helyes a feltevésünk, abban egy pillanatig sem kételkedtünk, aminthogy ezekben a kérdésekben jártas szakember nem is kételkedhetik. A kérdést végérvényesen és minden tekintetben megnyugtatóan természetesen csak rendszeres ásatás dönthette volna el, azonban épen erről szó sem lehetett.

Maradtak tehát a közvetett bizonyítékok. Mint pl.: Megkérdeztünk egy albán gazdát, akinek a romok közelében van a gazdasága, ott született és ott is lakik; egyáltalán nem volt zárkozott, sőt megtudtuk tőle, hogy szolgált a török hadseregben s ott megtanult törökül, majd velünk harczolt az olaszok ellen, kitüntetést is kapott, de csuklóján megsebesülvén, fegyverfogásra képtelenné vált. Általában, amint ebből is kitetszik, semmi bizalmatlanság nem volt benne, sőt kifejezést is adott annak, hogy szivesen látja a mi kormányzatunkat. Felelete tehát egészen őszintének vehető és nincs okunk a bizalmatlanság szülte tagadásnak vennünk, amint arra egyébként nem egyszer volt példa jártunkbankeltünkben. *Ez a gazda nem tudta, hogy mik ezek a romok*; jó harminczas ember, de mindig ilyeneknek ismerte azokat s mástól sem hallott azok eredetéről semmit. Ezt erősítik meg a romok falain és belsejében levő bokrok, melyeket részben 4. sz. képünk is mutat s amelyek semmi esetre sem nőnek ilyenekké máról holnapra. Már pedig a romok területe, ha az épület török eredetű lett volna, a török uralom megszünéséig — ami 1912-ben történt — közvagyon maradt volna,

még azután is, hogy megszünt katonai laktanya lenni. Már pedig az elmondottakból kitünik, hogy olyan állapotban van, hogy kizártnak tekinthető, hogy csak pár éve volna a rajta most is gazdálkodó kisgazdák tulajdonában. Mindezekből az tűnik ki, hogy e romok török tábor volta egyáltalán nem valószínű. Most tehát tovább mehetünk egy lépéssel.

Ami a tornyoknak elhelyezését illeti, legyenek azok akár négy szögletűek, akár kerekek, egész sor analogiára tudunk rámutatni a Keleten, Arabia provinciában.[1] Vagyis olyan területen, mely római, majd byzantinus és arab közvetítés után került török uralom alá. Innen valamivel északabbra, az Euphrates felső folyásánál, attól 26 km.-re délkelet felé, a Palmyra és Sura közti karaván út egyik fontos állomása Rusafah (Ptolemaios: Ῥησαφα, Tab. Peut.: Risapa, Anonym. Ravennas: Risapha); ennek romjai jóval nagyobbak ugyan a miénknél, de a többi eltérés is megmagyarázható ebből az egy tényből úgy, hogy lényegileg a legkedvezőbb analogiát nyújtják a mi romjaink megmagyarázásához. Hiszen pl. az, hogy az ipeki romokat nem övezte árok, ásatás nélkül semmiesetre sem dönthető el. Rusafah ma is meglevő falait Justinianusnak tulajdonítják ugyan általában, de a legújabb kutatók azt állítják, hogy jóval korábbi s talán Diocletianusnak tulajdonítandó.[2]

Minthogy a most felsorolt analogiák kétségtelenül római, illetőleg byzantinus korúak, semmi okunk eredeti felfogásunktól eltérnünk mindaddig, míg rendszeres ásatások tényleges eredményei nem bizonyítják annak téves voltát. Annál is inkább, mert meggondolandó, hogy a török, mint általában a többi Európába került turáni nép, mint hódító, sok mindenben könnyen utánozhatta és utánozta is a meghódítottakat, de legkevésbé épen a katonai vonatkozásokban, mert ezekhez, mint hatalmának alapjához szivósabban ragaszkodott. Amikor pedig már ebben is kezdett alkalmazkodni, már nem igen lehettek régi byzantinus hagyományok.

c) Ipekben azonban találunk más, minden kétségen felül álló római nyomokat is. Igy a most leírt tábortól nem messze levő *Teftedárdsámia* előterének alapfalában *számos római tégla* van befalazva. Egyet sikerült éppen a sarkon, olyan helyen kapnunk, ahol mindhárom méretét megállapíthattuk: hossza 37 cm., szélessége 22 cm., vastagsága 5 cm.

---

[1] Brünnow-Domaszewski: Die provincia Arabia. Strassburg, 1905. II. köt. 1 s köv. lapok.

[2] *F. Sarre* und *E. Herzfeld:* Archaeologische Reise im Euphrat u. Tigris-Gebiet. Berlin, 1911. — I. köt. 136 s köv. lapok, III. köt. LIII. tábla.

d) Ennél azonban sokkal fontosabb leletre is bukkantunk, szintén nem messze a tábortól a *Bisztricza partán*, illetőleg magában a folyó medrében. *Két* — amint látszik egymással szoros rokonságban állott — *római család temetkezési helye* ez, melynek akkori állapotát *5. és 6. sz.* képeink szemléltetik.

Junius 2-án akadtunk az első nyomokra: peremes fedőcserép töredékeket leltünk a parton, a fűben; olyan darabokat tehát, amilyeneket ma nem gyártanak ezen a területen sem. Az ilyen módon nyert nyomokon elindulva találtuk meg az 5. sz. képünkön, a katona lábánál látható alapfalakat, s jutottunk tovább a *7. sz. képen* bemutatott alaprajz megnyeréséig.

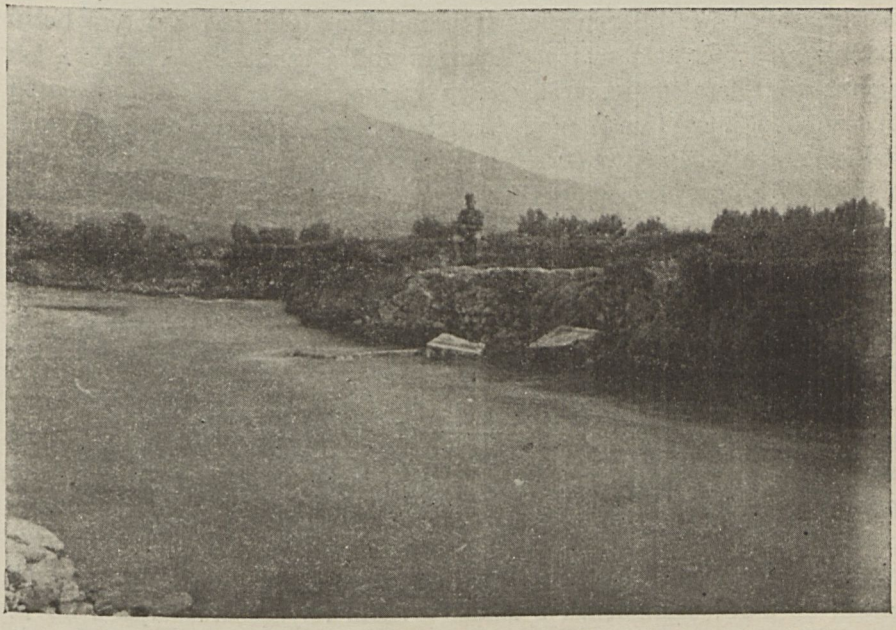

5. sz. kép. — Fig. 5.

Annak megállapítását, hogy vajjon a talált peremes fedőcserép-töredékek és e falak közt van-e valami összetartozás, — ásatásnak kellett eldöntenie. S bár az adott viszonyok közt ennek végrehajtása épen nem volt könnyű feladat, mert munkáshoz jutni szinte lehetetlenség volt, végre — közel három napi keserves kínlódás után — sikerült az összefüggést megállapítanunk, nyervén az ásatás útján a következő eredményeket:

a fal felett egy fél méteres földréteg van, melyben humus-kavics-humus-kavics körülbelül egyenlő vastagságú rétegekben váltakozik.

A fal magassága 1·5—1·6 m., melyből 1·2 m. esik a 82 cm. vastag fundamentumra, a többi a 72 cm. vastag, tulajdonképeni falra. A tulajdonképeni fal rakási módja opus incertum és pedig olyan módon, amelyet e vidéken még ma is szokásosnak mondtunk: a fal két oldalát faragott, bár nem szabályos kőből rakták, míg közepét bőséges mészhabarcsba ágyazott, kisebb-nagyobb, folyami kavicscsal töltötték ki; csupán a falat erősítő fagerendát vagy téglasort nem találtuk meg. Ez azonban nem meglepő, mivel a tulajdonképeni fal magasságából aránylag kevés maradt meg. Lelet mindössze nehány peremes tégla töredék, melyek ugyanolyanok, mint a föld felszinén, a fűben találtak. Vastagságuk nem egyenletes, hanem 2·5—3 cm. közt váltakozik; maga a perem 2—2·5 cm. vastag és 1·5—2 cm. magas; utóbbi méret attól függ, hogy milyen mély az a kis, vályúszerű mélyedés, melyet úgy látszik szabad kézzel, mindenesetre gondatlanúl csináltak a perem belső tövében s amelynek nyilvánvalóan az volt a rendeltetése, hogy a két egymáshoz illesztett peremes cserép peremeit befedő kupakos cserép biztosabban megüljön benne. A fal mellett a földben talált peremes fedőcserép töredékek tehát kétségtelenné tették, hogy a falmaradványok a római korból származnak s így most már a lehető legszilárdabb alapunk megvolt ahhoz, hogy Ipeket a római települési helyek sorába felvegyük.

Egyéb jelenségek is járultak a most említetthez. A közelben művelés alatt álló földek vannak, melyeket a szokásos öntöző csatornák szelnek át. Helyenként 4·2—4·5 m. szélességben köveket dobtak ki a csatorna ásásakor, annak mindkét oldalán. Mivel azután a csatorna vonalában jó darabig sehol sincs kő, viszont a szántóföldön a most említett szélességben tovább folytatódik a köves sáv, nem lehet arra gondolnunk, hogy e köveket a folyó hordta ide, avagy itt megülepedett köves rétegből származnak azok. Inkább azt kell hinnünk, hogy ezeken a helyeken régi útat szelt át a csatorna s a kidobott kövek ebből az útból származnak s annak további folytatását takarják a köves sávokkal jelzett domborulatok. Volt okunk annak feltevésére, hogy ezek az útak római koriak.

Tapasztalatainkat betetőzte a julius 2-án tett felfedezés. E napon — visszatérve a Hasi-kerületben tett kirándulásról — ismét kimentünk a falmaradványokhoz, hogy mielőtt végleg eltávoznánk Ipekről, még egyszer jól szemügyre vegyük azokat. A nagy szárazság miatt leapadt Bisztricza medrében ekkor három hatalmas márványlapot láttunk meg, melyek egymás mellett feküdtek, mintegy 1 m. távolságra a már említett faltól, arra merőleges irányban, a még mindig 1 m. mély folyó fenekén. A középsőből mintegy 80—100 kgr. súlyú darab le volt törve s az iszapba sülyedve. A velem levő honvéd, látván izgatottságomat,

hogy mennyire óhajtanám látni a kövek lefelé fordított lapját, tiltakozásom ellenére hozzálátott s egy órai fáradságos s a hideg havasi vízben veszélyes munkával megfordította a legutóbb említett darabot: *római felirat van rajta.*[1]

6. sz. kép. — Fig. 6.

E felfedezés után a katonai közigazgatás ottani vezetője, Sakotics alezredes úr által rendelkezésemre bocsátott még négy katona segítségével a többi darabokat is megfordítottuk, s az egyik ép és a fél

[1] A honvéd neve Kovács István; mákófalvi (Kolozsm.) illetőségű. Megérdemli, hogy neve itt álljon, mert cselekedete nemcsak őt jellemzi, hanem általában a magyar parasztot. Izgatottságomból látta, hogy komoly dologról lehet szó s most már az ő tudásvágya is felébredt. Hiába igyekeztem lebeszélni, hogy az nem egy embernek való munka, hiába mutattam reá, hogy örökös betegséget szerezhet, makacsúl végrehajtotta a dolgot, minden jutalom igérése nélkül. Ugyanakkor az ott dolgozó albánoknak eredménytelenül igértem elébb 100, majd 150 koronát, hogy legalább fordítsák meg a három követ!

TUDOMÁNYEGYETEM Őskortudományi Intézete (Történeti)

darabot a folyó bal-, a harmadik darabot annak jobb partja felé, a víz szélére húztuk. Kiemelésükre, a folyó erős sodrása miatt ekkor nem számíthattunk. Az alezredes úr azonban megigérte, hogy alkalomadtán kivéteti őket s a parancsnokság udvarán helyezi el, hol az enyészettől jobban megóvhatók. Úgy értesülök, hogy ez a nyár folyamán meg is történt.[1]

A kövek megfordítása után kitünt, hogy valamennyi rómaikori, feliratos és díszített síremlék, mint arról alább részletesen számot adunk. Előbb azonban egy újabb jelenség felé kell irányítanunk figyelmünket. A feliratos kövek elmozdítása után ugyanis kitünt, hogy a kövek alatt egy négyszögű alapépítmény is volt: alaprajza a *7. sz. képünkön látható, a falon belül.* Az alapépítmény hossza mintegy 2 m., szélessége ennek körülbelül a fele; 15—40 cm. vastag, élükre állított és vas kap-

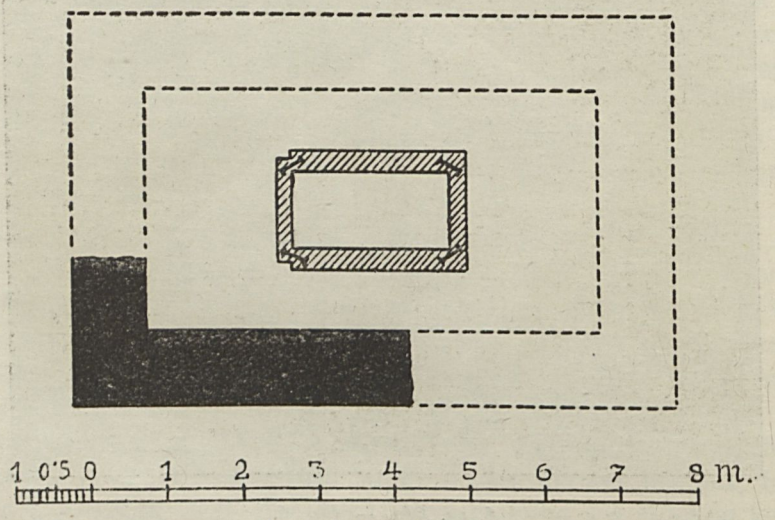

7. sz. kép. — Fig. 7.

csokkal egymáshoz erősített márványlapokból áll, melyeket a víz mélysége és erős sodra miatt nem lehetett kiemelni s pontosan felmérni sem. Azt kell mondanunk, hogy ez az alépítmény a tulajdonképeni sir, míg az előbb említett falmaradványok az azt körítő falkerítés emlékei. Megjegyzendő, hogy az alapépítmény felső pereme jelentékeny, talán egy

---

[1] Egy tábori lelkész barátomnak, *Trungel Iván*nak (kiskúnfélegyházi magyar ember) köszönhetem, hogy a kiemelt kövekről fényképet készített és azokat elküldte nekem. A kiemelés alkalmával egy **negyedik** feliratos sírkő *is került elő.* Ennek fényképét is közlöm a *11. sz.* képen, valamint a fénykép után való olvasását. Enynyivel be kell érnem, mert több adat nem áll róla rendelkezésemre.

méternél is többel, mélyebben feküdt, mint a falkerítés fundamentumának alja. Nem meglepő, mert hiszen nyilvánvaló, hogy a víz rendre-rendre kimosta alóla a földet s úgy zuhant le az egész s az oldallapok csak azért nem estek szét, mivel — valószinűleg alól is — kapcsokkal voltak egymáshoz erősítve. Ez magyarázza meg, hogy mikor késő nyáron a folyó medre egészen kiszáradván, a feliratos emlékekkel együtt ezeket is kiszedték, semmi leletet nem találtak, mint egy ottani barátom értesít.

D · M
ÆLI MAVRVS
KANDIDOKARO
FILIO SVO ET
SIBI ET COIVGI

D(*iis*) M(*anibus*)
Aeli(*us*) Maurus
Kandido Karo
filio suo et
5. sibi et co(*n*)iugi

8. sz. kép. — Fig. 8.

A 6. sz. képünkön látható ép feliratos síremlék, melyet nem sikerült a vízből teljesen kiemelnünk, hanem csak annyira, hogy szövege és díszítése — bár nehány cm.-re még vízben van — jól kivehető, ezen az alapépítményen nyugszik, kövekkel megtámasztva. A többiről, utalással a most említett képre, pacskolat utján adjuk a szöveget; azaz a betűk typusát is hiven feltüntető rajz, pacskolat utján készült.[1]

[1] Azóta a kövek fényképét is megkapván, — azokat is módunkban van adnunk

8. sz. kép. Római feliratos síremlék. Anyaga márvány; magassága 1·93 m., melyből: 65 cm. esik a talpra, 108 cm. az 5 cm.-re mélyített feliratos lapra, de ennek csak felső részében van szöveg, míg az alja üres; a felirat számára mélyített lapot felül 10 cm. széles, domború műben kivitt indadíszes párkány határolja, a feliratos lap és e párkány között 6 cm. széles, domború és homorú tagozású átmenet van. — Szélessége 65 cm., melyből 8—8 cm. esik a két oldalon levő, domború műben kivitt indadíszes párkányra; 5—5 cm. a párkány és feliratos lap között átmenetet alkotó, domború és homorú tagozású részre. Vastagsága 25—30 cm. — Szövege a következő: lásd a 19. lapon.

A betük magassága 2·5 cm., a sortávolság 0·5 cm.

A 3. sorban *Karo* nem fért volna ki teljesen s ezért az utolsó két betű, megkisebbített alakban, a feliratos lapot az indadíszes párkánytól elválasztó tag homorú szalagjába került. Egyébként gondosan vésett betük, a II. és III. Kr. u. századok érintkező éveiből.

A síremlék tehát családi síremlék, melyet *Aelius Maurus* magának, *Candidus* nevű fiának és — ismeretlen nevű — feleségének csináltatott.

Ismerünk egy Aelius Maurust, akit Septimius Severus életrajza említ, a következő módon: *Legisse me apud Helium Maurum Phlegontis Hadriani libertum memini . . .*[1] Ebből kitünik első sorban az, hogy Hadrianusnak volt egy Phlegon nevű, ennek viszont egy Helius (= Aelius) Maurus nevű felszabadítottja. Másodszor az, hogy ez az Aelius Maurus író volt épenúgy, mint az ő felszabadítója. Utóbbi — teljes néven P. Aelius Phlegon Trallianus[2] — Hadrianustól nyert polgárjogot, tehát a császár nomenjét és praenomenjét vette fel s így az ő révén jutott az Aelius nomenhez Maurus is. Semmi oka annak, hogy a mi Aelius Maurusunkat ne tarthassuk azonosnak ezzel az íróval; igaz, hogy mellette sem hozhatunk fel semmit, a név azonosságán kívül. Az író mindenesetre élhetett a II. sz. vége feléig.

Az *Aelius Candidus* név sem ismeretlen. Így a C.I.L.-nak csak III. kötetében is kettő szerepel Noricumból való síremléken (4873. és 5683), egy harmadik pedig — P(ublius) praenomennel — épen óbudai kövön (3524 sz. 8 sor.) Az utóbbi emlék Kr. u. 228-ból való s a leg. I. és II. scola speculatorumjának újjáépítésekor készült.

Aligha csalódunk azonban, mikor azt állítjuk, hogy ezek egyike sem azonos a mi Candidusunkkal s a név azonossága puszta véletlenség. Ennek magyarázata, hogy a felszabadítottak, illetőleg polgárjogot

---

[1] *Scriptores Hist. Augustae*, Peter-féle kiadás (1865). I. köt. 139 lap, *Vita Severi*, cap. XX.

[2] *Prosopographia imp. Romani in saec. I—III.* — I. köt. 20 lap, 159 szám; *M. Schanz*, Geschichte d. röm. Litteratur. A Müller Iwan-féle Handbuch d. Klass. Altertumswissenschaft, VIII. köt. 2 rész, 1 fele, 511 lap, 16 sor és 3 rész, 89 lap, 7.

nyerők a felszabadító, illetőleg polgárjogot adó nomenjét veszik fel, cognomenül pedig megtartják a maguk régebbi nevét. A Candidus név gyakori volt, Hadrianus császár pedig, kitől az Aelius nomenek legnagyobb része származik, arról ismeretes, hogy a polgárjog adományozásában bőkezű volt.

A *másik síremlékről* sem pontosabb fényképfelvételt nem lehetett készíteni annál, amelyet *6. sz. kép*ünkön bemutatunk,[1] sem pacskolatot. Nem tudtuk u. i. teljesen kiemelni a vízből, hanem — mint fennebb is mondottuk — csak annyira, hogy pár cm. magas víz mindig folyt át rajta. Annyit azonban sikerült elérnünk, hogy alakja és díszítése a mondott képről is megállapítható.

Az egésznek *magassága* (a félköríves záródású fülke csúcspontjáig, ahol azonban nagyon kevés letörött belőle) 1 m. 65 cm. Ebből a fülkére esik 47 cm., az alatta levő párkányra 12 cm., a párkány és az 5 cm.-rel mélyített feliratos lap közti — domború és homorú tagozású — átmenetre 7 cm., a feliratos lapra 67 cm, a feliratos lap és a talp közt közvetítő — domború és homorú osztású — tagra 7 cm., és végül a talpra 25 cm.

Szélessége 76 cm. Ebből a két oldalpárkányra 12—12 cm., a párkányt és a feliratos lapot összekötő — domború és homorú tagozású — átmenetre 6—6 cm. esik, míg magára a feliratos lapra 40 cm.

Vastagsága 25—30 cm.

A fülkében, mely ión-oszlopos aediculát ábrázol, férfi és nő mellképe; kettőjük közt — alig észrevehetően — egy gyermek nagyon kis méretű mellképe. Ez utóbbiról már azért sem szólhatunk részletesen, mert alig észrevehető a csillogó vizen át. A férfi viselete az ilyen emlékeken szokásos, minden jellemző sajátosság nélkül. A nő parókát visel, nyakán pedig, mintegy keresztbe vetett sálat, fogja át a felső ruhát. Feliratos szövegének másolata és olvasása itt következik: 22. lap.

A betűk magassága 6 cm., a sortávolság 2 cm. Gondosan vésett betűk a II. sz. második felének megfelelő jelleggel.

Családi síremlékkel van tehát itt is dolgunk, de ez már nem olyan világos szövegezésű, mint az előző. Szükséges tehát kissé részletesebben megvizsgálnunk, megjegyezvén, hogy az emlék itt adott leolvasása kétségtelen.

Mindenekelőtt bizonyos, hogy az emléket *Pasades* nevű asszony emeltette férjének, leányának és unokájának. A férj: Ulpius Atticus; az unoka: Ulpius Thalasus. Nyilvánvalóan törvénytelen gyermeke anyjának s azért viseli annak nomenjét, mert: pater incertus est. Csak az a bök-

[1] Lásd: 18 lap, 1. jzt.

kenő, hogy a jelen esetben az anya is incerta, legalább a neve körűl némi bonyodalom mutatkozik. A fennmaradó kéttagú név: Ulpianus Ariae, sehogy sem talál. Ha a záradékban nem volna világosan feltüntetve, hogy az anya leányáról van szó, lehetne arra gondolni, hogy egy harmadik férfiról van szó, aki anyjának — Ariának — homályos eredetű fia s épen ennek a homályos eredetnek elpalástolására, csupán cognomenjével — Ulpianus — említették a feliratban. Itt azonban fel-

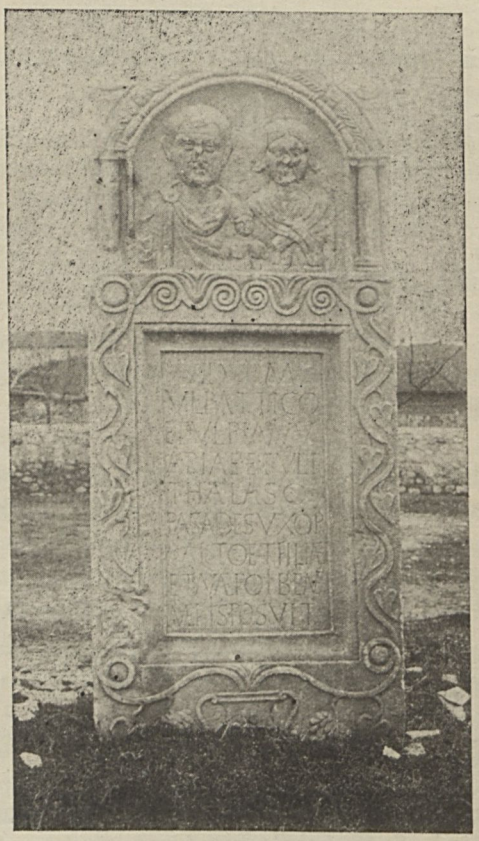

9. sz. kép. — Fig. 9.

D M
VLP ▼ ATTICO
ET VLPIANVS sic!
ARIAE ET VLP
5. THALASO ◗
PASADES VXOR
MA$^{I}_{R}$TO ET FILIAE
ET NÆPO$^{I}_{T}$ BENE sic!
ME$^{I}_{R}$$^{I}_{T}$S ▼ POSVIT*

D(*iis*) M(*anibus*)
Ulp(*io*) Attico
et Ulpianus (*Ulpiae ?*)
Ariae et Ulp(*io*)
5. Thalaso
Pasades uxor
marito et filiae
et n⟨*a*⟩epoti bene
meritis posuit

* A ligaturákat szükségből kellett így adnunk.

tétlenűl áruló volna az — Ariae — filiatio. De erről a gyanúról különben is le kellett tennünk, mert a záradékban világosan benne van, hogy Pasades és Ulpius Atticus leányáról van szó. Nem marad más magyarázata a dolognak, mint az, hogy a véső tévedett s *Ulpiae* helyett vésett *Ulpianust*. Ha tekintetbe vesszük, hogy *naepoti* — a 8. sorban — szintén téves vésés és a ligaturák sem vallanak valami gyakorlott vésőre, — csak még elfogadhatóbbá lesz ez a magyarázat.

Ulpius Atticus egyébként ismeretlen személyiség, aki nyilván maga kapta a polgárjogot és pedig — nomenjéből következtetve — Trajanus császártól. A maga és unokája cognomenje görög, a feleség neve pedig még ennél is keletibb származásra vall.

A harmadik síremlék felső részéből egy darab letörött, de megállapítható, hogy ez is hármas tagozású volt: legfelül fülke, benne két mellkép, melyeknek azonban a felső fele letörött; ez alatt a feliratos lap és végül a talp. Az egésznek *magassága* mai alakjában 1·60 m., melyből

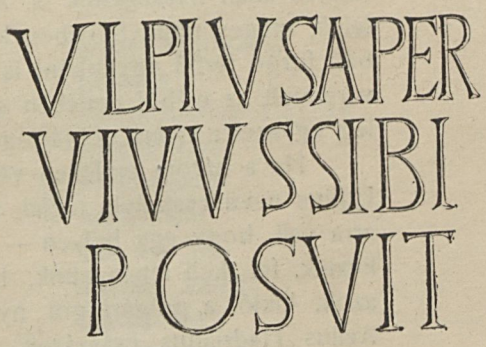

Ulpius Aper
vivus sibi
posuit

10. sz. kép. — Fig. 10.

30 cm. esik az alakos fülkére, illetőleg annak megmaradt részére; 11 cm. arra a párkányra, mely a fülkét a feliratos laptól elválasztja; 5 cm. a párkány és feliratos lap köztí átmenetet alkotó, domború (2 cm.) és homorú (3 cm.) osztású tagra, 5 cm. a feliratos lap és a talp közti hasonló tagozású átmenetre, 85 cm. a feliratos lapra és végül 45 cm. a talpra.

Szélessége 73 cm., melyből 11 + 11 = 22 cm. esik a két oldalpárkányra, melyeket domború műves indadísz ékesít épenúgy, mint a mell-

képes fülke és a feliratos lap közöttit; 5+5 cm. a párkány és a feliratos lap közti átmenetet alkotó homorú és domború osztású tagokra, végül 41 cm. az 5 cm.-re mélyített feliratos lapra.

A kő *vastagsága* 30—35 cm.

Sem a követ, sem feliratát nem lehetett lefényképezni,[1] hanem a *10. sz. képen* pacskolat után készült hű rajzban adjuk a feliratot, mely a következő: lásd 23. lap.

A betűk magassága 8 cm., a sorok távolsága egymástól 1·5—2 cm. Gondosan vésett, karcsú betűk, kormeghatározásra alkalmas közelebbi jellemző tulajdonság nélkül.

Még életében emeltette tehát *Ulpius Aper* ezt a síremléket magának és talán feleségének is. Az utóbbi feltevést indokolja az, hogy a felső, megcsonkult fülkében két mellkép maradványai látszanak. A szóban forgó férfiú egyébként ismeretlen, de fel kell tennünk, hogy testvére volt az előbbi emléken szereplő Ulpius Atticusnak, kivel valószínűleg egyszerre nyert polgárjogot is.

Ha a három emléken végig tekintünk, azt látjuk, hogy Aelius és Ulpius nevű családok tagjai szerepelnek azokon. Minthogy a helyzet arra vall, hogy egy helyen — legalább is egy kerítésen belül — temetkeztek, fel kell tételeznünk, hogy közeli rokonok voltak épúgy, mint azok, kiktől a polgárjogot nyerték, vagyis M. Ulpius Trajanus és P. Aelius Hadrianus császárok. Az utóbbi császárt, mint árván maradt rokonát elébb neveltette, majd adoptálta és utódjává tette Trajanus.

Végül álljon itt a **negyedik** *síremlék*, melynek fényképét *Trungel Iván* tábori lelkész barátom volt szives megküldeni és amely — értesítése szerint — a másik hárommal együtt került napfényre. (11. sz. kép.)

Mint kitünik, a szöveg nem egészen világos, bár a betűk a fényképről majdnem kétségtelenül leolvashatók. Kétséges mindössze a *2. sor*, mert a fényképről inkább DAS ST PR olvasható. Minthogy magam az emléket nem láttam, ez alkalommal nincs több mondanivalóm róla.

Ennyit az Ipeken és határán talált emlékekről.

---

[1] Lásd 18. lap 1. jzt.

11. sz. kép. — Fig. 11.

D M
RVFINVS
DAS SI PR ⁊ E
ANDIAEDAS
SI CONIVGI
MEMORIAM
SIBI VIVI PO
SVERVNT STA
DVMVENIO
MEMORIA SV
PERISVIXIT
ANN LX

D(*iis*) M(*anibus*)
Rufinus
Dassi(*us*) Pr(*oculus?*)et
Andiae Das
si(*i*) coniugi
memoriam
sibi vivi po-
suerunt Sta*(tio ?)*
Dumuenio
memoria su-
peris vixit
ann($^{is}_{os}$) LX

Studenica és Vrela.

Ipektől északkeletre fekszik. Már régebb óta ismert, mint római lelőhely, honnan Evans már hivatkozott jelentése alapján,[1] három feliratos emléket közöl a C.I.L. III. 8292—8294. számok alatt.[2] Ezek a feliratos emlékek a régi szerb templom romjaiból kerültek elő. A romok ma is megvannak a községtől — közelebbről a dsámiától — északra emelkedő dombon, de a föld elfedte s a fű benőtte azokat. Az imitt-amott belevájt üregek mutatják, hogy a lakosság épületkő szükségletét szokta innen fedezni. Ennek köszönhető úgy látszik az is, hogy a domb északkeleti lejtőjének peremén pár méter hosszú és 1 m. vastag falrészlet

[1] l. m. 69 lap, e) jegyzet.
[2] Nyomukra nem akadtunk.

mellett a föld ki van hányva s látható a fal. A romokban egyébként túlsúlyban van az a görgetett kő, melyről már ismételten említettük, hogy itt az a szokásos építőanyag ma is, még pedig olyan alkalmazásban, hogy a fal belső és külső oldalát faragott kőből rakják meg. A törmelék közt nem ritka a tégladarab sem, de fájdalom csak olyan kis darabokat találtunk, hogy azokból valamely korra biztosan következtetni nem lehet. Ellenben megállapíthattuk, hogy a dsámia keleti falában levő ablakba római téglák vannak beépítve s hasonlók vannak a hozzá délnyugat felől legközelebb eső ház ajtajában. Ezek közül egyiknek méretei: 29 cm. hosszú, 14·5 cm. széles és 3·5 cm. vastag. Római téglák darabjai láthatók a dsámia előcsarnokának padozatában is.

A dsámiában több cyrill-betűs felirat- és középkori díszítménytöredék mellett egy *római feliratos töredéket* is találtunk. Úgy volt beépítve, hogy lefényképezni nem lehetett. Ellenben sikerült róla pacskolatot készítenünk s ennek alapján *12. sz. képünk* a betűk alakját hiven adja vissza. A felirat-töredék másolata és olvasása ez:

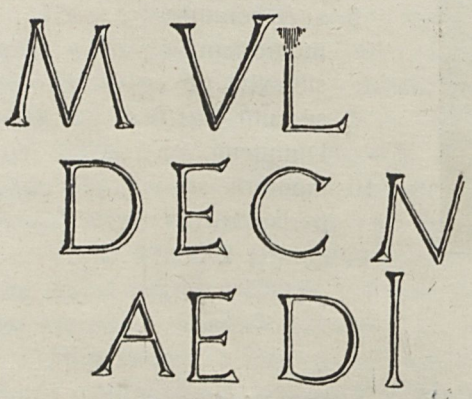

M VL
DEC M
AEDI

M(*arcus*) Ul*[p](ius)* . . . . . .
dec(*urio*) m*[un](icipii)* . . . . . .
aedi(*lis*) vagy aedi*[ficium]* . . . .
. . . . . .

12. sz. kép. — Fig. 12.

Anyaga világosszürke szerpentin kő. A betűk magassága 5 cm., a sortávolság 2·5—3 cm. Jól vésett betűk, Kr. u. II. századbeli jelleggel. A kő nyilvánvalóan egy nagyobb emléknek a töredéke, mely — úgy látszik — egy *cursus honorum részletét* őrizte meg.

Az *1. sorban* levő maradványok megfejtését ebben a feltevésben adtuk a fennti módon, amit támogat az is, hogy az *M* és *V* között nagyobb tér van, mint más két betű között. Egyetlen aggodalom az lehet, hogy a két betű között nincs elválasztó jel. Ezt figyelembe véve a *mulier* szó valamely esetére kellene gondolnunk, de ez sehogysem talál bele a szövegbe.

A *2. sornak* aligha lehet más kigészítése, mint amit adtunk; különösen ha az első sorét jól találtuk el.

A *3. sorban* fel lehet tételeznünk, hogy a cursus honorum inversus folytatódik s akkor a mi első helyen adott kiegészítésünk a helyes. Ez

ellen szólana azonban az, hogy a *DEC* után levő *M* valószínű és jóformán egyetlen lehetséges kiegészítéseként *municipii*-t adtunk, vagyis azt a szót, melynek esetleg az egész cursus honorum végén kellene lennie. Nem lehetetlen tehát, hogy az AEDI helyes kiegészítése *nem aedilis*, hanem *aedificium* vagy *aedificavit*, illetőleg e szavak valamely más alakja.

A feliratos emlék valószínűleg az egykori szerb templomba volt befalazva s onnan került mai helyére a már említett cyrill-betűs feliratokkal és egyéb középkori építészeti részletekkel együtt. Ilyen részletek kerültek a szomszédos **Vrela** község dsámiájába is, melynek jobboldali ajtófelét a *13. a--b) sz. képeinken* is bemutatott, díszes márványlap alkotja. Bemutatjuk itt, mert tudomásunk szerint a közelebbről érdekelt szakembernek nem volt módjában látnia és nem akarjuk, hogy — ha már felvettük — teljesen ismeretlen maradjon. Fájdalom, a felvételkor nagy szél volt, mely a fényképező gépet kissé megmozgatta. Ezért a fénykép helyes megértése és a nehézség, valamint boszúság nélkül való szemlélés elősegítése érdekében, a fénykép után készült tollrajzát is adjuk. Meg kell jegyeznünk, hogy a kő anyaga márvány és alsó vége a földben van úgy, hogy tulajdonképeni magassága feltétlenül több, mint az a kb. 1·80 m., amennyi ma látszik.

A studenicai dsamiába befalazott és most ismertetett feliratos emlékrészlet, valamint a római téglák megerősítik azt a feltevést, mely a már eddig ismert feliratos emlékek alapján is jogos volt, hogy t. i. itt vagy a közelben római település — a most közölt töredék alapján feltehetőleg épen municipium — volt. Támogatja ezt a feltevést az is, hogy amint az Ipek—Novoselo—Jablanica útvonalon Kalecani felől Studenicához közeledünk, régebbi, kővel kirakott út nyomait találjuk, különösen épen a falú közelében. A falúsiak által ma használt út igen gyakran ezen a régi úton halad, s ott, ahol letér róla, láthatók a réginek nyomai. Még nem régen a modern országút is ebben az irányban haladt Rudnik-felé, vagyis a hegység lábánál, az alföld szélén. Csak a mi katonai igazgatásunk építteti át elsőrendű útvonallá azt a másik útat, melynek addig — Rakos, Gyurakoczon át a terület meglehetősen ritkán lakottsága és nem művelt volta miatt — semmi jelentősége nem volt; most azonban Mitrovicza és Ipek, vagyis a két katonai közigazgatási köri székhely közt sokkal rövidebb összeköttetést nyujt. Egyébként azelőtt, aki ismeri a török hódoltság területén levő utakat, nem kell bővebben magyaráznunk, hogy a Studenica-felé látható kövezett út maradványai nem a török, hanem a régebbi kormányzat emlékét hirdetik. Az elmondottak után nem lehetetlen, hogy a „régebbi kormányzat" alatt középkori értendő, amikor Studenica — templomának romjaiból következtetve — jelentékeny hely volt; de valószínűnek kell azt is tartanunk, hogy ez a kormányzat csak egy régebbi állapotot tartott

fenn, mert itt a római korban már kellett lennie jelentősebb településnek s természetesen ahhoz vezető útnak is.

Ezzel az állításunkkal kapcsolatosan foglalkoznunk kell Evans idevonatkozó előadásával, mivel azt helyesbítenünk szükséges. Az ő előadása csaknem szóról-szóra ez:[1] (Ipektől) három órányira északra, Studenicában régi szerb templom és kolostor romjai vannak; nehány éve Milojevic szerb kutató talált itt nehány feliratot.[2] Innen valamivel délre,

13. a) sz. kép. — Fig. 13. a)

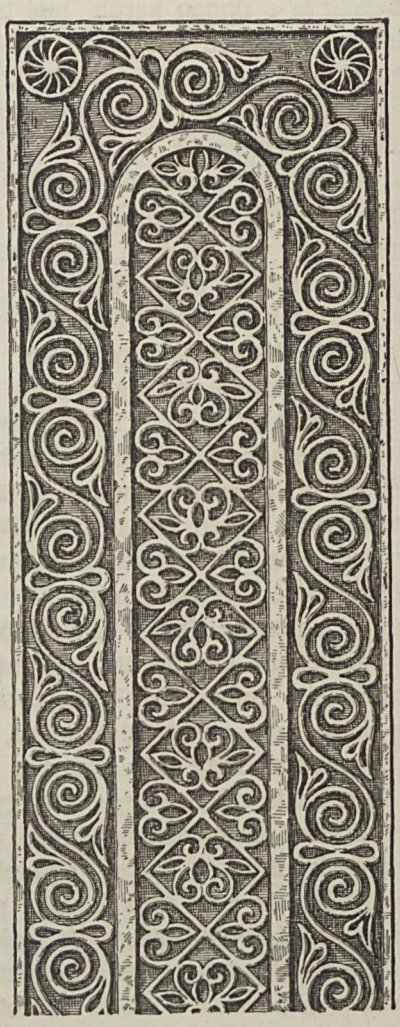

13. b) sz. kép. — Fig. 13. b)

[1] l. m. 69—70 lap.

[2] Ezeket biráló megjegyzésekkel ő is megismétli s ő tőle veszi át a hivatkozott számok alatt a C.I.L. III. kötete.

ott ahol az Ipek—mitroviczai (Rudnikon át vezető) út a Fehér-Drint, annak forrásától egy órányira átszeli, *Crnluga* községben van egy régi török temető, s ez alatt régebbi maradványok. Erre (t. i. a maradványokra) vall, hogy nem régen boltozatos, több kamrás üreget találtak ott, s ebben (Evans) egy római építészeti tagot talált, melyet a középkorban sarcophagusszá alakítottak át. Ebből arra következtet, hogy a közelben római település volt, amit támogat az innen félórai távolságra levő, bővízű *Illidse* is. Római település létezését valószinűvé teszi Studenica és Crnluga körül az is, hogy a közeli Mokra Gorában régi ezüst bányák maradványai vannak. A bányák Suhogrlo vagy Srmogrbovoban vannak s a közeli Majdan és Rudnik falvak neve is bányát jelent törökül, illetőleg szerbül. Ipekben magában pedig hires filigrán-ötvösség van, ami szintén azt bizonyítaná, hogy a közelben ezüstöt bányásztak.[1]

Ezt mondja Evans.

A Crnlug melletti régi török temető maradványai mai is láthatók, épen az út mellett, sőt talán le is vágtak belőle a mostani út kiépítésénél. Azonban az Evans által említett boltozatos kamrákról tudó embert épen úgy nem találtam, mint római vagy középkori nyomot. A tudósításnak ehhez a részéhez tehát nem szólhatunk hozzá, habár nincs okunk feltétlenül elfogadni azt az állítást, hogy az az építészeti tag, melyből később sarcophagust alakítottak, épen rómaikori lett volna. Evans — mint alább látni fogjuk — Banjskát is római állomásnak mondja anélkül, hogy ott egyetlen római emléket lehetne látni; mert amit ő annak tartott, azok mind középkoriak.

Az Illidse pedig szintén nem ad jogot olyan feltevésre, amilyet Evans kapcsol hozzá. Egy teljesen primitivus gödör a mészkőbe vájva s ebben a mészkő-sziklából — nem is valami nagy bőséggel — előtörő melegvíz összegyűl; a gödröt nagyon kezdetleges, ágakból jól-rosszúl összerótt kerítés veszi körül: ennyi, sem több, sem kevesebb, az Illidse. Az egész „fürdő“ nem több 10 m.²-nél s közelében sem római, sem más kulturának nyomai sem látszanak. Egy hortobágyi birkaúsztató ennél határozottan nagyobb „kulturális“ alkotás. Ennek alapján tehát akár Crnlug, akár Illidse közelében római települést felvenni nem lehet. Aminthogy képtelenség csak azért, mert a rómaiak kedvelték a melegfürdőket — tudvalevőleg nem is okvetlenül a meleg víz, hanem a meleg levegős fürdőket — római telepet tételezni fel minden olyan helyen, ahol ilyen természetes forrás van. Hiszen a rómaiaknak sem a fürdő volt az egyetlen igényük s az Illidse környéke mészkővel borított, terméketlen terület.

Ha Evans mégis római települést vesz fel Crnlug, Studenica,

[1] I. m. 69 lap.

Suhogrlo környékére, ennek magyarázata — szinte bizonyosra merjük állítani — az ő topographiai tévedése. Kitünik ez akkor, ha az ő térképét jól szemügyre vesszük. Meggyőződhetünk róla, hogy ő sem Studenicán, sem Suhogrlon nem járt, hanem a Milojevicből vett és másoktól hallott adatokat írja le. Ő a ma is használt uton ment Mitroviczáról Ipekre vagy megfordítva s valaki ehhez az úthoz viszonyítva, messziről mutatta meg, hogy a szóban forgó községek hol feküsznek. Így magyarázható, hogy Istokot (Veliki Istok) térképén Studenicától messze északkeletre teszi, holott az majdnem egyenesen keletre fekszik. Ennek következtében téves nála Suhogrlo és a tőle keletre fekvő Banje elhelyezése is; amazt nagyon közel teszi Istokhoz, ellenben távol Banjétól, holott ennek épen az ellenkezője igaz. Magyarázat: Banje az utról is látható, azt tehát Rudnikhoz és az úthoz viszonyítva nem volt nehéz elhelyeznie, míg Suhogrlo völgyben fekszik s az útról nem látszik.

Végül tévedett Evans abban is, hogy Studenicát tulságosan közel fekvőnek veszi Crnlughoz; ennek is csak az lehet a magyarázata, hogy a távolságot az útról becsülte fel, s az bizony könnyen tévedésre vezet.

Mindezek azonban csak arra mutatnak, hogy a római település helyére nézve tévedett; magát a tényt nem érintik. Mert a már hivatkozott Corpusbeli feliratos emlékek és az általunk most felsorolt jelek alapján bizonyos, hogy Studenicán vagy közvetlen környékén római település volt. Az ottani dsamiába befalazott és fennebb ismertetett feliratos töredék pedig amellett szól, hogy egy időben — a II. század második felében — ennek a községnek municipium joga volt.

Ellenben *tévesek* ismét Evansnak a *Suhogrlo környéki ezüstbányákra* vonatkozó kijelentései. A tévedés alapja, minden valószinűség szerint itt is az, hogy nem saját tapasztalatairól számol be, hanem arról, amit mondtak neki.[1]

---

[1] Tudjuk, hogy erre mennyire nem lehet építeni, mert az ember nagyon könnyen az informáló tudákosságának esik áldozatúl. Egyik kollégám is rájött erre, írván: „... megtanultam, hogy odalenn sokat, de nagyon sokat beszélnek.“ Bár e sorok irójának már némi tapasztalata van az ilyen beszédek értéke tekintetében, különösen két alkalommal most is alkalma volt e tapasztalatokat gyarapítania. *Vrelá*-ban egy mohammedán egyházi ember, kinek kegyét azzal nyerte meg, hogy törökül szólt hozzá és hogy Isztambulról tudott vele beszélni, — kérdezősködésére arról biztosította, hogy Crkolez és Suhogrlo közt csakugyan vannak régi tárnák: látni fogjuk, hogy egészen másról van szó. Másodszor Gyurakócz és Zlokucsán között, útépítésnél napfényre került római sírköveket jelentett a kerületi parancsnok százados. A dolog meglepő volt, mert e sorok irója egy-két nappal később járt ott, mint ő. De utóvégre nem lehetetlen, hogy az ember valami jelenség megfigyelésére épen akkor tér le az eredeti útról, mikor leginkább ott kellene maradnia. Ismét kimentünk tehát s két napunkba került annak megállapítása, hogy az útépítő munkások csakugyan egy palarétegre akadtak s az onnan kidobott palalapok keltették benne és utitársában azt a hitet, hogy azok régi sírkövek.

Mindamellett kétszer is felkerestük Suhogrlot: egyszer (május 29-én) Rudnik felől, Banjén át, másodszor junius 9-én, Studenica—Veliki Istok felől Crkolezen át. Mindkétszer ugyanarra az eredményre jutottunk: a két község felett, azoktól északra emelkedő hegyekben, csakugyan vannak 2—3 m. felső átmérőjű s 1—2 m. mély, lefelé kuposan szűkülő gödrök; van egy olyan is, melynek felső átmérője 25—30 m. mélysége 6—8 m. Mindezek azonban minden bizonnyal *mészkőbányák voltak*, ilyenekként ismeri a nép is, mely bár „régi"-nek mondja, egy-két nemzedéknél semmiesetre sem régebbiek.

Banje közelében egyébként *régi* — római? — *út nyomára* is akadtunk. És pedig először a falú keleti végénél levő kis hidnál, mely előtt közvetlenül mintegy 10 m.^{2} terjedelmű, kővel kirakott út maradványai látszanak. Majd a falutól délkeletre vonuló országút felé menve, egy út szélességének megfelelő szélességű domborulat huzódik a mezőn keresztül. Ez a domborulat minden valószínűség szerint egykori, kőből rakott út maradványait takarja. De a falutól északra, az említett mészkőbányákhoz vezető és ma csak gyalog vagy lóval járható több út közül az egyik köves és helyenként alapépítmény nyomait is mutatja. Ez az utóbbi út, mihelyt a falúból, az annak keleti oldalán levő hatalmas vízmosáson át kijútva, elérjük, — eleinte nagyjában K—Ny irányú, majd — a már említett mészkő gödröktől mintegy 1 km.-nyire, északnak fordul s ettől kezdve füvel benőtt domborulat alakjában követhető az erdőig, hol elvész a sürűségben. Úgy látszik, a Mokra-hegységen át vezetett az Ibar felső folyásához, melynek környéke ma is lakott s viszont a római korban is lakott volt.

Hivatkozik még Evans arra is, hogy a közeli Majdan és Rudnik falvak neve is bányát jelent törökül, illetőleg szerbül. Mivel Majdan nevű falú a közelben nincs, azt kell hinnünk, hogy a Rudnik nevét fordította le törökre. Mindenesetre tény, hogy ez a név az illető nyelvben csakugyan bányát jelent. De tény az is, hogy Rudnik környékét alaposan szemügyre vettük. És pedig nemcsak a falvakat, hanem az erdőket és mezőket is. Négy napot kellett Rudnikon vesztegelnünk s ebből hármat ennek a kutatásnak szenteltünk, a negyediket a Suhogrlói bányáknak. És ez alatt a három nap alatt egyetlen tárgy vagy jelenség, ami bányára vagy bányászatra emlékeztetne, a szemünk elé nem került. Hacsak azt a nyeles kalapácsot nem vesszük annak, melyet mély domború műben, helyesebben bevésett körvonalakkal, Kosztrecz nevű (Rudnikhoz tartozó) helység egyik házába beépített mészkő tömbön látni lehet. Ez azonban csak napjainkban készült s inkább kőfaragó, mint bányász szerszám.

És végül, amit Evans az ipeki filigrán-ötvösségről mond, — igazán nem bizonyít amellett, hogy itt a környéken ezüstbányászatnak kellett

lennie. Az az ötvösség egészen jól lehetett importált anyaggal dolgozó, mint ahogy ma is azzal dolgozik, s amint Mária Terézia korában felvirágzott a bécsi ötvösség is; nem azért, mert a közelben nemes fémeket bányásztak, sem azért, mert hagyományai voltak, hanem pusztán azért, mert nagy lett a vevőköre s olyan intézkedések történtek, melyek a nemes fémmel való ellátását előmozdították. Az ipeki, prizreni stb. ötvösség sem helyi születésű, hanem minden bizonynyal olasz földről importált művesség, mely e terület konzerváló sajátosságának megfelelően, sokkal tovább virágzik itt, mint eredeti hazájában. Mert sokkal lassabban folyik le azoknak a viszonyoknak az átalakulása is, melyek itteni meghonosodását előmozdították. De már megindult a folyamat. Mitroviczán még árulnak ilyen czikkeket, de már nem készítenek; s a kereskedőknél is túlsúlyban van már a selejtes „európai" árú. Ipeken szintén nagy számmal van meg ez az utóbbi anyag máris. Egyedül Gyakova piacza még érintetlen aránylag azok közül, melyeket személyes tapasztalatból ismertünk meg s amint mondják Prizren. Mindezek azt bizonyítják, hogy az itteni ezüstbányászat mellett felhozottak nem eléggé bizonyító erejüek. Ami mellett *nem lehetetlen*, hogy mégis csak volt, de ma ennek semmi kétségtelen documentumát nem ismerjük.

Crkolez.

Amint Sinyaja—Mujstiri—Suzicza—Zakovu és Ucsán át Crkolezhez érünk, utunk keletfelé egy réten visz át, a falutól délre. Már a rét nyugati szélén, közvetlenül az út mellett, leginkább ott, ahol a templomhoz vezető ösvény kiágazik, látható hepe-hupás terület, ahol a föld alatt mindenesetre épületromokat kell feltételeznünk. Korukat azonban semmi el nem árulja a felszínen úgy, hogy csak ásatással volna eldönthető.

A falú felett, attól északkeletre, az úttól mintegy 1 km. távolságra, már messziről észrevehető két nyílás. Ezekre gondolhatott Vrelában az a mohammedán egyházi férfi, aki e környéken régi bányákról beszélt és ezek lehettek azok a régi tárnák is, melyeket Evans Suhogrlo körül hallott említeni: ez a község u. i. szomszédos Crkolez-czel. Mert ezek a nyílások messziről csakugyan tárnyanyílásoknak ítélhetők. De megnéztük közelebbről is és akkor kitünt, hogy egy nagyobb és egy kisebb barlanggal van dolgunk, melyek alatt, mintegy 30 m. mélységben, egy kis patak csörgedezik.

A kisebbik barlang annyira jelentéktelen, hogy itt teljesen figyelmen kivül is hagyhatjuk. Annál érdekesebb a mi szempontunkból a nagyobbik barlang, melynek képét is bemutatjuk: *14. sz. képünk* a barlang nyílását, a *15. számú* annak belsejét ábrázolja.

A barlang egy nagyobb előtérből és ebből kiágazó, rövid folyosókból áll. Az előtér 6·8 m. hosszú (K—Ny irányban), 4·5 m. mély (D—É irányban) és 2·2 m. magas. ÉNyi sarkában, az előtér padlószíntje felett körülbelül 1 m. magasságban — ott, ahol a képünkön a katona ül — kezdődik a főfolyosó. Ennek az elején ismét egy előtérszerű terület van, melynek padlójába egy koporsó-alakú bevágás van. Ma már persze nyoma sincs benne a halottnak, hanem kővel van megtöltve, de hogy eredetileg temetkezés céljára vájták, — az kétségtelen.

Ebből a második előtérből háromfelé nyilik öblösödés, melyekről azonban nekünk semmi közölni valónk nincs.

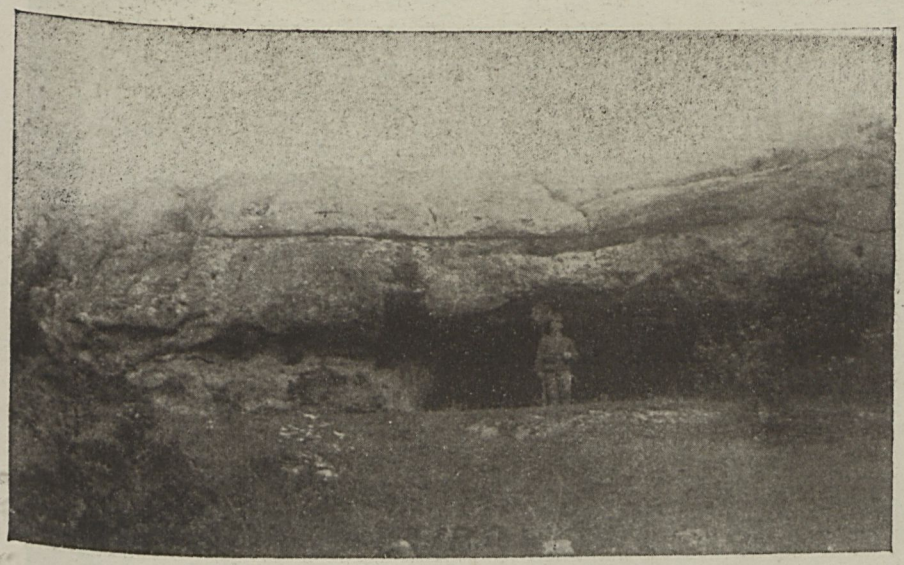

14. sz. kép. — Fig. 14.

A nagy előtérnek az a fala, ahol a katona ül, úgy van kidolgozva, mint az tüzhely részére szükséges: a katona bal karjával olyan padkára támaszkodik, amilyen téglából épített tüzhelyeknél, falúhelyen és nem régen, nálunk is lépten-nyomon látható volt s edények stb. elhelyezésére szolgált; még az egykor gömbölyű peremnek is látszanak maradványai. Az ellenkező oldalon — nagyon kezdetleges kivitelben ugyan, de mégis — a napkorong bevésett ábrázolását látjuk, mint az sűrű sugaraival e vidék síremlékeinek homlokán, de egyéb ábrázolásokon is gyakran szokott szerepelni, pl. a 12. sz. képünkön bemutatott kőemlék két felső sarkában. Általában: ebben a barlangban első tekintetre látjuk az emberi kéz és szerszám munkájának nyomait. Legfontosabb azonban, hogy alapos szemügyre vétel után, az előtér falaiban

TUDOMÁNYEGY... Őskortudományi Intézete (Őskortörténet)

a római columbaria fülkéihez hasonló, bevésett fülkék maradványai láthatók. Épen szemben a bejárattal, tehát az északi falon, három ilyen fülke is van egymás felett, amint az ma is világosan megállapitható. Egyik-másik fülkében az egykori halvány rózsaszínű vakolat maradványai is megvannak. Összesen 10 fülkének a nyomát sikerült pontosan megállapítanunk; a legjobb fenntartású 1 m. hosszú, 40 cm. magas és ugyanolyan mély volt; ez az utóbbi méret azonban nem felel meg pontosan az eredetinek, mert az eleje rongálódott. Kétségtelen, hogy a

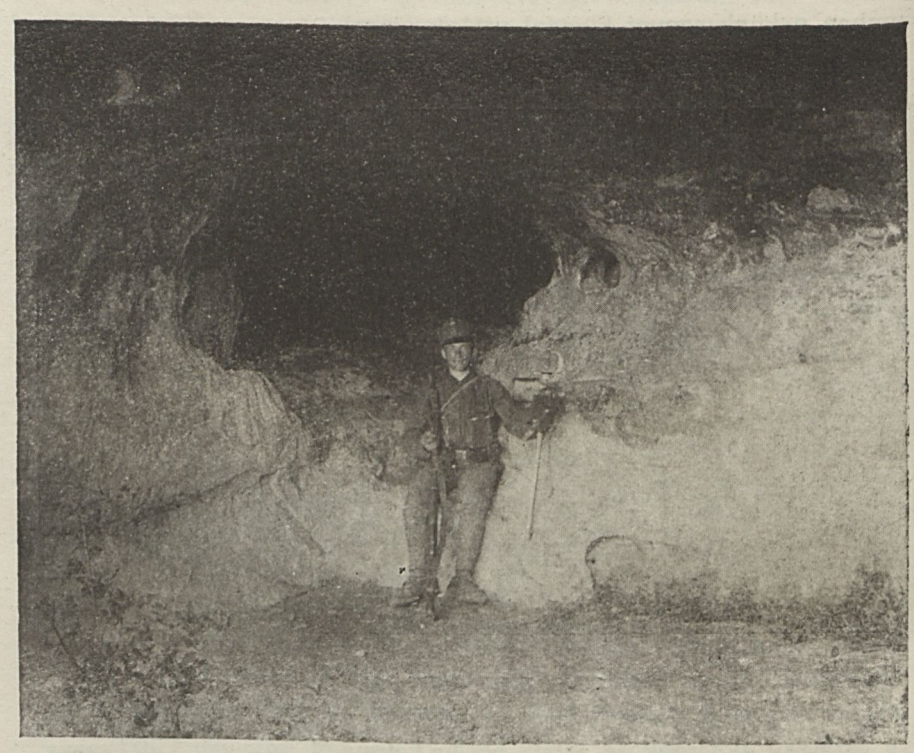

15. sz. kép. — Fig. 15.

fülkéket szándékosan semmisítették meg, de hogy ki, mikor, mely okból és mi czélból, — arra nézve semmiféle felvilágosítást nem nyujtanak az ott látható jelenségek. Azonban ezek az aránylag jelentéktelen maradványok is beszédes emlékekké válnak, ha a még megállapítható egyébb jelenségeket is figyelembe vesszük.

A most leírt barlang nyilásával épen szemben, attól mintegy két km.-nyire, a már említett rét déli szélén egy erdőcskével benőtt, ellipszis alakú dombocska emelkedik ki: tipikus templomdomb. Hossza mintegy 50 m., szélessége ennek mintegy $^2/_3$-ada. Rajta régi, bemoho-

sodott kőkeresztek; elsüppedt és nemcsak begyepesedett, de hatalmas fákkal is benőtt sírok láthatók. A szemlélő első tekintetre is egy régi templomra gondol, mely itt állott és köréje temetkeztek. Az itt látható-kon kivül egyéb is megerősíti ebben a véleményben.

A község nyugati végén emelkedő dombon van a ma használt gör. kel. szerb templom s ebben római téglák is láthatók beépítve. A templom mellett pedig egy római sírkő alsó fele hever; diszítésének közeli rokonságán kivül még abban is édes testvére a 6. és 9. sz. képen látható ipeki töredéknek, hogy nyilvánvalóan egy római felíratos sírkőből származik ez is. A felíratos részből azonban semmi sem maradt meg, csupán a szöveget bezáró ♁ jel. A templomnál épen jelenlevő pap bemondása szerint az épen most említett erdős dombról hozták ide. Kétségtelen azonban, hogy már ott is másodlagos helyen volt.

A relativus chronologia azonban így is felépíthető. Volt egy római telep, talán azon a réten, mely leírásunk középpontjában áll s melynek nyugati szélén említettük a hepe-hupás domborulatokat, valószinűleg épületmaradványok rejtegetőit. A római telep első keresztyéneinek temetkező és istentiszteleti helye lehetett a nagyobbik barlang. Erre következett a középkori telep s ennek temploma és temetkezési helye volt a rét déli szélén levő dombon. A templom építésénél használhatták fel a római sírkövet. Végül van a mai telep, mely a patak két oldalán terül el s melynek temploma szintén régi, mint a pap mondta, írott okmányokból megállapíthatóan három és félszáz éves, vagyis a XVI. századbeli.[1]

Zlokučan.[2]

A római katholikus templomot övező, égetetlen téglából rakott kerítés északi kapújának nyugati falába van beépítve az a római feliratos sírkő, melyet *16. sz. képünkön* fénykép után, feliratos szövegét pedig pacskolat után készült rajzban mutatjuk be.

Anyaga finom, márványszerű mészkő.

Magassága mai alakjában 1·30 m., melyből 60 cm. esik az alakos fülkére; 10 cm. az ezt alól határoló, domború műves, indadíszszel ékes párkányra; 6 cm. a párkány és feliratos lap közt levő, domború és homorú osztású átmeneti tagra, végül 54 cm. a feliratos lapra.

---

[1] A templomnak semmi építészeti vagy szobrászati emléke nincs, amelynek segítségével ezt az adatot ellenőrizhetnők. A keleti egyház festészetében pedig nem annyira jártas e sorok írója, hogy falfestmények alapján hivatottságot érezne ez adat felülbirálására.

[2] A C.I.L. III. pag. 1460. említ egy helységet Üszküb mellett, egyszer *Zlokučan*, máskor *Zlokučani* néven; ez azonban, bár nevének ugyanaz a két változata szokásos, nem azonos azzal, amelyről mi szólunk. Ez utóbbi Ipektől majdnem egyenesen Keletre fekszik, az Istok és a Fehér-Drin egyesülése közelében.

16. a) sz. kép. — Fig. 16. a)

Szélessége 70 cm., melyből esik: a két oldali párkányra 10+10 = 20 cm., a két oldali átmeneti tagra 6+6 = 12 cm. és 38 cm. magára a feliratos lapra. *Vastagsága* 39 cm.

Az egésznek hiányzik az alja. Itt lehetett annak az edénynek az ábrázolása, melyből a feliratos lapot átkaroló domborúműves indadísz nőtt ki; olyanformára kell gondolnunk, amilyeneket a 6 és 9. sz. képeinken az ipeki köveken láthatunk s amelyekhez hasonló van a crkolezi töredéken is. — Különben a díszítés elemei teljesen egyeznek azzal, ami kevés a crkolezi töredéken megmaradt.

A fülkét két oldalt, többször tagolt talpon álló, kompozita kapiteles, kerek pillérek határolják, melyeken a — cserlevél fűzért (guirlande) utánzó elejű — ív két vége nyugszik. Az akroteriumokat barokkos lendületű palmetták helyet-

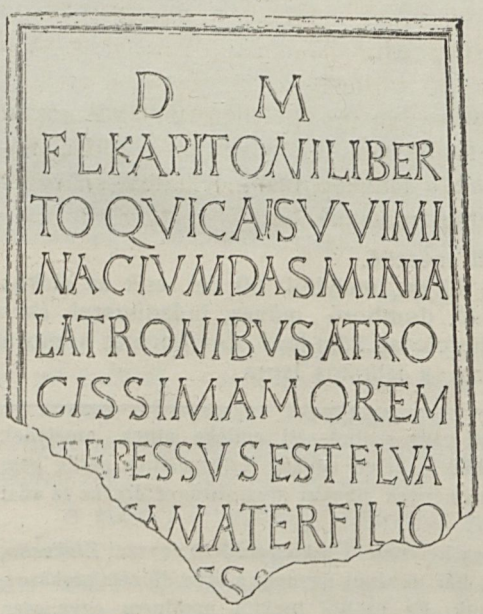

16. b) sz. kép. — Fig. 16. sz. b)

D(*iis*) M(*anibus*)
Fl(*avio*) Kapitoni liberto, qui ca(?)su Viminacium Dasminia
5. latronibus atrocissimam ⟨*m*⟩ortem
... essus est Fl(*avia*) Va
..... mate*r* filio
.....

tesítik, ami általános szokás a későbbi római síremlékeken és sarcophagusokon, mikor megfeledkezvén e tagoknak, mint szerkezeti elemnek az építészetből kölcsönzött voltáról, tisztára díszítő elemként kezelték azokat.

A feliratos rész olvasása és kiegészítése a következő: lásd 36 lap.

A betűk nem épen mélyen, de gondosan vésettek. Az 1—3. sorban a betűk 3 cm., a többi sorokban 2·5 cm. magasak; a sorköz mindenütt 2 cm.

A *3. sorban* az A és S közt — valószinűleg természetes — repedés, mely azoban betűt nem rontott.

A *6. sorban atrocissimam* és m*ortem* szavak két érintkező *m* betűjét csak egyszer vésték.

A *7. sorban* a három első betű megromlott s így egészen bizonytalan; némi romlás a 7., 10., 13. betükön is történt, de biztosságukat ez nem befolyásolja.

A *9. sorban* is volt szöveg; abból azonban csak olyan halvány nyomok maradtak, melyek nyomán semmi biztosat megállapítani nem lehet, így azt sem, hogy vajjon a *filio* folytatásaként *carissimo, pientissimo* stb. hasonló jelzők valamelyike volt-e, vagy pedig a *f(ieri) c(uravit)* vagy hasonló, szokásos záró formulák valamelyike.

A betűk typusa a II. sz. végére vagy a III. sz. elejére utal; mi inkább az utóbbit tartjuk valószinűnek, amit az emlék stilaris sajátosságai is igazolnak.

A feliratos részből megállapítható, hogy az emléket az egyébként ismeretlen *Flavius Kapito*nak állíttatta az anyja; a fiú libertus volt; anyjának neve talán V*aleria* volt. Flavius Kapitot útközben ölték meg a rablók, amint Dasminiából Viminaciumba igyekezett. A szövegből ez kétségtelenül kitünik. De épen azért ez az adat meggondolásra késztet. Mert a zlokučani róm. kath. egyházfi közlése szerint a síremléket mintegy 18—20 évvel ezelőtt, az innen mintegy 10 km.-re fekvő *Drsnik* községből szállították át, hol a mezőn találták. Ez az utóbbi terület bolgároktól megszállott terület s nem volt módunkban felkeresnünk. A Klina és Drsnik közötti határon levő hidat őrző falúbeli lakosok azonban nem tudtak semmi hasonló leletről épúgy, mint a zlokučani egyházfi sem. Ami utóvégre nem is lehet meglepő, mert hiszen a rablók a római korban is lehetőleg a lakatlan területen tanyáztak s áldozataikkal is olyan helyeken végeztek. Egyéb itt az, ami gondolkodóba ejthet: az, hogyan egyeztethető össze a lelőhely a *Dasminiából Viminaciumba* való utazás *közben* történt elfogatással?

Viminacium tudvalevőleg a mai *Kosztolacz* közelében feküdt a Morava (római Margus) torkolatától nem messze Keletre. Itt kezdődött a Duna-menti főútvonalnak egy — szintén nagyjelentőségű elágazása, mely — Naissus (Nis), Serdica (Szófia), Philippopolis és Hadrianopolis érintésével, tehát nagyjában a mai vasúti fővonal irányát követve — jutott el Byzantiumba. Ennek az útvonalnak az első szakaszán, még Naissus előtt feküdt egy állomás, melyet az itinerariumok: *Presidio*

Dasmini (Dasmiani, Dasmun és Dasmuni) néven említenek.[1] Ezenkivül más hasonló nevű helységet, a rendelkezésünkre álló adatokból nem ismerünk. Viszont a síremlék lelőhelye jelentékenyen távol van a most szóban forgó Dasminiától. Az eltérés magyarázata csak az lehet, hogy a rablók Dasminia (praesidium Dasmini) és Viminacium közt elfogván, magukkal hurczolták erre a helyre, ahol anyja — utána járván a dolognak — később emléket emeltetett, vagy az, hogy az anya fiának eltünése körülményeiről értesülvén, cenotaphiumot emeltetett emlékére. Nem lehetetlen, hogy erre vonatkozó felvilágosítást tartalmazott a most hiányzó, befejező rész.

Klina vagy Glina.

Az ipeki francziszkánus baráttól arról értesült Evans,[2] hogy az onnan öt órányira fekvő Klina vagy Glina községben kibetűzhetetlen feliratos emlékek vannak, melyek rómaiak is lehetnek. A falújával egyező nevű folyócskán, annak a Fehér-Drinbe való torkollásától nem messze helységet épen ezért is kerestük fel azonkivül, hogy reméltük, hogy innen Drsnikbe is átjuthatunk.[3] Mindkét reményünkben csalódtunk. A klinai csendőrörs vezetője csak abban az esetben ajánlotta a Drsnikbe való átkelést, ha a hidat őrző bolgár népfelkelők megengedik; különben komolyabb kellemetlenségtől tartott. A hidat őrzők pedig legénység voltak csupán s a közelben sehol nagyobb parancsnokság, hogy igazolványaink kellő méltatásra találhattak volna.

A hidon átvezető török hid innenső végénél van ugyan egy márvány emlékkő, melyen felirat van; annak szövege azonban arab irású s valóban kibetűzhetetlen az olyannak, aki — mint e sorok irója s bizonyára a barát is volt — csak kevéssé otthonos az arab szövegek olvasásában: valahogy igy érthette félre Evans is a barát nyilatkozatát. Mert más feliratos emlékről nem tudnak a falúban.

Budisalče.

A Zlokunčantól egyenesen nyugatra, légvonalban 2·5—3 km. távolságra levő Budisalčén van egy régi, de többszörösen átépített

---

[1] Konrad *Miller*: Itineraria Romana, 1916. pag. 530—531. — *Arch.-epigr. Mitt.* XII. (1888.) pag. 181 és *Jahreshefte des Oesterr. Arch. Instituts* I. Beiheft 170 lap.

[2] I. h. 70 lap, C. I. L. III.

[3] Ez a község tehát más, mint az ugyanazon folyó mellett ott fekvő hasonló nevű telep, ahol a Mitrovicza—Ipeki útvonal, Rudniktól nem messze, átszeli a folyót.

orthodoxus szerb templom. Ennek északi és déli falában több cyrilbetűs felírat-töredék van beépítve. Keleti (ma — részben *római téglákkal* — befalazott) kapúja mellett egy *római síremlék felső része*, azaz a sírkő felső részét alkotó fülke, benne egy nő és egy férfi mellképe. Amennyire kivehető a befalazás daczára is, úgy látszik, hogy nem volt a síremlékkel azonos kőtömbből kifaragva, hanem külön darabból készült s úgy tették rá arra. Nagyjában olyan alakú, mint a Zlokučánból bemutatott síremlék felső része, amit azért kell említenünk, nehogy valaki az u. n. medaillon-typusra gondoljon, melynél általánosan szokásos, hogy külön darabból faragták. Egyébként az egész, de különösen az arczok és a ruházat annyira rongálódott, hogy képük közlésének kényszerű elmaradása, a szakemberek szempontjából sem tekinthető veszteségnek. Kényszerűségből maradt el a kép, mert a Fehér-Drinen való átkelés közben ért baleset miatt a fényképező-gépet nem lehetett használni. A római lelőhelyek közé azonban ezen emlék és a római téglák alapján felveendő Budisalče is.

II. Római útnyomozás a „Hasi"-kerületben.[1]

A Metochián vagy Metóján kivül eső területek közül első sorban arra számítottunk, amely *„Hasi"* néven a Drinnek abban a sarkában fekszik, melyet annak É—D irányból K—Ny-felé való kanyarodása alkot. Már régebb óta ezen a területen tételezik u. i. fel annak a római útnak egy részletét, amely a tengerparttól — Lissumtól (ma Alesio) — kiindulva, Naissusnál vagy annak közelében csatlakozott ahhoz a másikhoz, melyről a zlokučáni emlék lelőhelyével kapcsolatosan szólottunk s amely Viminaciumtól Byzantiumig vezetett. A Naissusnál kiágazó útnak Viciano (ma Lipljan)-ig terjedő részletét többé-kevésbé ismeri a szakirodalom. Valamelyes tájékozódásunk van az út nyugati vége tekintetében is, bár egységes megállapodásra még nem lehetett jutni. Ennek oka az, hogy mint Evans mondja: a Lipljantól nyugatra fekvő terület, melyet a Lissumfelé vezető római út átszelt, a Balkán félsziget legvadabb és legmegközelíthetetlenebb területe s a hegyi albán-lakósság fanatizmusa miatt, a legnagyobb koczkázattal jár a kutatása.[2]

---

[1] V. ö. *a 17. sz. képünkön* közölt térképvázlattal, mely az 1 : 200.000 hadmüveleti térkép alapján készült. Utóbbinak *Prizren* jelzésű lapja, melynek felhasználásával a vázlat készült *1902.* évi kiadás és valami nagy pontosságra nem tarthat igényt.

[2] Evans i. h. 66 lap.

Ennek az útnak Liplyántól nyugatra követett iránya tekintetében két vélemény van. Az egyik — s ez mondható az általánosabban elfogadottnak — szerint *Prizrenig* a mai út irányát követte s innen vezetett a Krabi-hegy lábánál fekvő *Spasig*, melyet a Tabula Peutingeriana *Crevenum*-jával azonosítanak; további folytatása e feltevés szerint a Puka erődhöz vezetett, melyet viszont *Picaria*-val azonosítanak, — bizonyára a névhasonlóság alapján.[1] Köztudomású, hogy ezeknek az azonossításoknak egyik alapja a mai és római helységnevek azonossága. Ehhez járul, hogy Gyakovától Spason keresztül tényleg van ma egy közlekedési út, mely Skodrába vezet, illetőleg a Drintől délre levő területen Alessio-felé elágazik; ennek az útnak első szakaszát térképvázlatunkon is megtalálhatja az olvasó. Bizonyos azonban, hogy magában véve sem ennek az útnak mai létezése, sem az említett helységneveknek a római állomásokéra emlékeztető volta, sem a kettő együttvéve nem elegendő ok arra, hogy a szóban forgó római útrészletet idehelyezzük. Erre több alapot kell keresnünk.

A másik útirányt Evans vitte be az irodalomba. A skodrai franciskánus superiortól azt az adatot nyerte, hogy: Pukától nehány órányira, Dusmani táján egy széles és egyenes, fűvel benőtt út vezet a Drintől északra, tehát annak jobb partján, Toplana-felé, majd Brizába s a Nikai-kerületen át jut el a Krasnici-kerületbe. Ezt az útat gyaurok útjának (Drumi Gyaurit) hivnák a környéken lakók.[2] Evans valószínűnek tartja, hogy ez az út az egykori római útnak maradványa. Az alábbiakból kitűnik, hogy ez a feltevés nem is alaptalan s az útat ilyenformán a Krasniči-kerületig, mely a Hasi-területtel nyugaton határos, legalább nagyjában ismertnek vehetjük. Mindjárt megjegyezhetjük azonban, hogyha ez igaz is, ennek az igazságnak támogatására semmiképen sem hozható fel indokúl a Čütet (Evansnél Giutet) várrom, melynek nevét ő a latin *civitas*ból származtatja. Nem feladatunk a név-leszármaztatás helyes vagy helytelen voltát megbirálni, de annyi tény, hogy ez a várrom az út római voltát nem bizonyíthatja, mert ez a várrom — két patak találkozása által alkotott szögben, festői szikla fokon — nyilvánvalóan középkori épenúgy, mint Spas átellenében a Kalja Lek Dukadsinit nevű, hasonló fekvésű, kisebb várrom.

Azt óhajtottuk, hogy a most szóban forgó római útnak a Hasi-területen levő részletét állapítsuk meg, ha az csakugyan megvan.

A feladatot azzal a gondolattal tűztük így ki, hogy ezen a területen akár az egyik, akár a másik feltevés a helyes, át kellett az út egy részének vonulnia, s ha ezt megtaláljuk, eldönthetjük azt

---

[1] Konrad *Miller*, i. m. 556—557 lap.

[2] Evans, i. h. 67 lap.

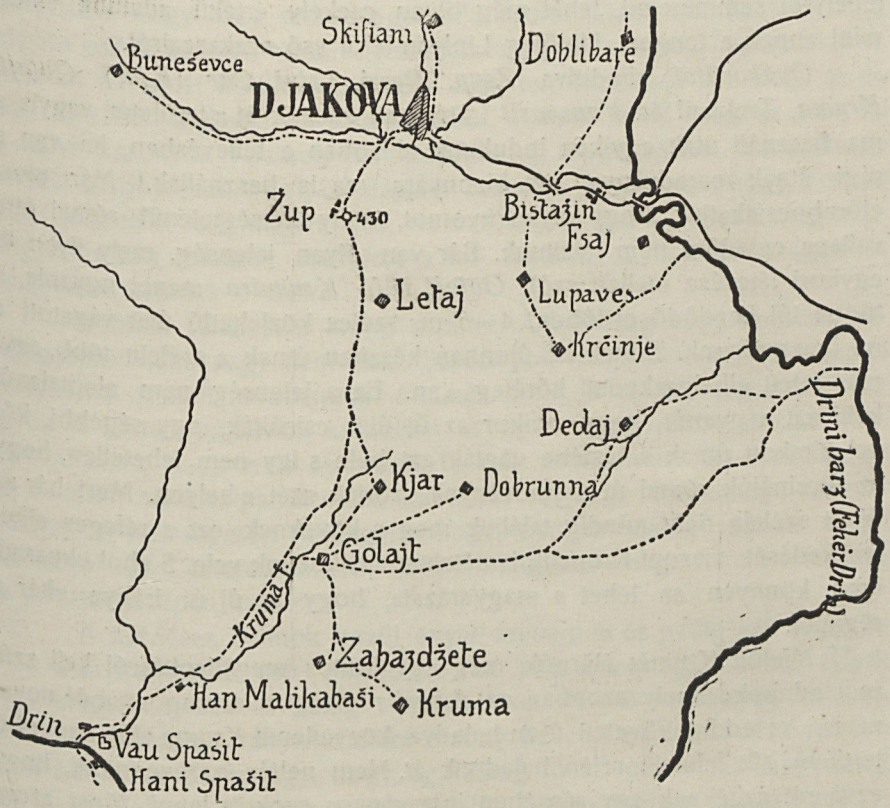

Lépték
Echelle : 1:300,000 = 1 cm. = 3 km.

4 3 2 1 0 4 8 12 16 km.

17. sz. kép. — Fig. 17.

is, hogy a római út irányára vonatkozó két feltevés közül, melyik a helyes? Egyuttal pedig irányítást kapunk a jövőre, hogy vajjon az Evans által megadott nyomon kell-e tovább kutatnunk, vagy az a valószínűbb, amely Puka-felé keresi a folytatást. Abban biztunk, hogy ha sikerrel jár vállalkozásunk, az útnak olyan részletét ismerjük meg, amelyről semminemű, tehát még olyan csekély értékű adatunk sincs, mint annak a tenger-, illetőleg Liplyan-felől eső szakaszairól.

Gyakovától kiindulva *Zsup*, Peraj, *Letaj*, *Car* (*Kjar*), *Golajt*, *Kruma*, Trektani és *Vauspasit* irányában szeltük át a területet, vagyis a ma használt utak egyikén indultunk el abban a feltevésben, ha van a régi útnak maradványa, azt bizonyára ma is használják.[1] Már most előrebocsáthatjuk, hogy olyan nyomot, mely kétségtelenül római útra vallana, egyelőre nem találtunk. Bár van olyan jelenség, mely ilyen út egykori létezése mellett szól. *Golajt* felől *Krumára* menet ugyanis, a hidon túl kezdődő erdőben, 4—5 m. széles közlekedő útat vágatott a mi igazgatásunk. Ennek az újonnan készített útnak a szélein több, egymás felett elhelyezkedett kőréteg van. Ez a jelenség nem alaptalanúl kelti azt a gyanút, hogy amikor az új útat csinálták, egy régebbi, kővel kirakott útnak a testébe vágták azt bele s így nem lehetetlen, hogy az útcsinálók római út maradványait szórták szét e helyen. Mert bár az új út szélein nem mindig találjuk meg a köveknek ezt a réteges elhelyezkedését, viszont Krumáig ismételten találkozunk vele. S ahol elmarad, igen könnyen az lehet a magyarázata, hogy az új út iránya eltér a régiétől.

Mielőtt Krumát elérnők, még egy fontos megállapításról kell számot adnunk, amely azonban az *őskori* régiségtan szempontjából nevezetes. Az eddig követett úton haladva, közvetlenül Kruma előtt nagyobb területű, sík felületű réten haladunk át. Nem nehéz észrevennünk, hogy ez a rét az évnek egy részében ingoványos szokott lenni. Most azonban a szárazságtól kőkeményre kiszáradt és össze-vissza repedezett. Rajta mintegy 10 kerek dombocska van s ezek szélein kis árkocskák is vannak. A dombocskák nem egyenlők és egymáshoz való elhelyezkedésükben sem lehet valami szembetünő rendszert észrevenni; talán azért sem, hogy idők folyamán egyik-másik megsemmisült a sorokban vagy legalább is teljesen ellaposodott. Ez utóbbi okból nem tudjuk ma a számukat sem pontosan: nyolcz mindenesetre volt, de vannak olyan jelek, hogy azok figyelembe vételével többet is feltételezhetünk; ezért mondtuk, hogy mintegy 10 a számuk.

---

[1] A dűlt betűs helységek térképvázlatunkon is megvannak. *Kruma* a hadmüveleti térképen kétszer szerepel: egyszer a patak alsó folyásánál: ott a valóságban nincs.

A legnagyobb terjedelműnek mintegy 20 m. az átmérője, magassága pedig 0·5 m.; a többinek átmérője 10—12 m., s van olyan, melynek magassága az 1·5 m.-t is eléri. Egyikbe telefonpóznát ástak be s a belőle kikerült kövekkel támogatták meg.

Amint az ember vizsgálgatja e dombocskákat, nem nehéz megállapítania, hogy azok mesterséges alkotások. Csak természetes, hogy régész ember azonnal tumulus-temetkezésre gondol velük kapcsolatosan. Viszont ha ismét körülnéz s látja a hely természetéből azt, hogy az év egy részében ingoványos szokott lenni, — nem lepné meg az sem, ha a helyi viszonyok valamely ismerője azt a felvilágosítást adná, hogy azokat bizony szénaboglyák alapjául csinálták az albánok, hogy a mikor esős időben a talaj ingoványos, ne ázzék át a széna. Persze még mindig furcsának találnók mellettük a kis árkot s egyik-másikat igen is magasnak ítélnénk e czélra.

Azonban senki sem mond semmit. A lakosság vagy nem tud felvilágosítást adni, vagy nem akar. Szeretnénk megásatni egyet, de arról csakhamar le kell mondanunk. Munkás nincs, a csendőrség pedig nagyon is el van foglalva; különben is épen parancsnokváltozás van. Szóval arról, hogy *most* ásassunk, le kell mondanunk. Szerencsére az új csendőr szakasz-parancsnok, Babócsay György főhadnagy magyar ember s készségesen megigéri, hogy nyugalmasabb időben egyet keresztül vág s az eredményről értesít. Mindkettő megtörtént s értesítése a következőképen szól:

„A kérdéses halmok közül egyet ásattam át és pedig azt, amelyikben a táviró-oszlop volt beleállítva; ez volt a legnagyobb is.[1] Csak egy árkot húzattam és pedig 1 m. széleset és 1·5 m. mélyet, ahol elértem a vízszintes irányt.[2] Találni bizony keveset találtam: rém sok kő volt benne és pedig úgy, hogy egy réteg föld volt, alatta egy réteg kő és ez folyton váltakozott. Körülbelül 1·10 m. mélyen találtam edénydarabokat és pedig alakjukra nézve olyan korsófélék lehettek, színre feketék és elég vastagok; azután találtam két egymás mellett fekvő teljesen elrozsdásodott vasat, ami valamikor talán lándzsavég volt.“[3]

Szaki szempontból mindenesetre emelhetők kifogások e leírások ellen s akinek egyéb gondja nincs, meg is teheti. A mi szempontunkból azonban van egy nagy értéke: bizonyossá tette, hogy ezek a dombok a régészt illetik s talán lesz idő, amikor valaki szakember szerencsésebb körülmények közt kerül e helyre és rendszeresen átkutathatja azt.

---

[1] T. i. a legmagasabb.

[2] T. i. a talaj eredeti felszínét.

[3] Pár vonallal azok alakját is jelzi s ebből kitűnik, hogy körülbelül La Tène-kori lándzsacsúcsokkal van dolgunk.

TUDOMÁNY Őskortudományi Intézete (Őskortörténet)

Egyelőre be kell érnünk annak megállapításával, hogy valószínűleg La Tène-kori temetkezésekkel van dolgunk. Erre vallana a lándzsacsúcsok jelzett alakja s ennek nem mond ellene az a kevés, amit az edény-cserepekről ír; azok fekete színe s alakja — amiből ő „korsófélére" következtet —, de mi jogosan következtethetünk az ismert La Tène typusú, magas és felül karcsú temetkezési urnákra.

Még útunk ezt megelőző részében, *Kjar* (*Car*) közelében tettünk egy megfigyelést, melyről szintén számot kell adnunk. Ebből a községből az út — tulajdonképen csak egy gyalogösvény — mintegy 2 km. hosszan egy réten vezet keresztül Golajt-felé. Amint a falú végén levő malom mellett elhaladunk, balkéz (észak) felől érjük Taher Baba Adem kaszálóját, kinek tanyája a patak másik oldalán emelkedő hegyoldalban, épen szemben van (*lásd 19. sz. kép*). A kaszálónak a malom felőli szélén, végével a pataknak épen a malom melletti részéhez kirugó, *sánczot találunk*, melynek metszetét *18. számú* képünk mutatja, természetes alakját pedig 19. és 20. számú fényképfelvételeink szemléltetik és pedig amaz a keleti, emez a nyugati oldalt. Mindenesetre feltünő a sánczot

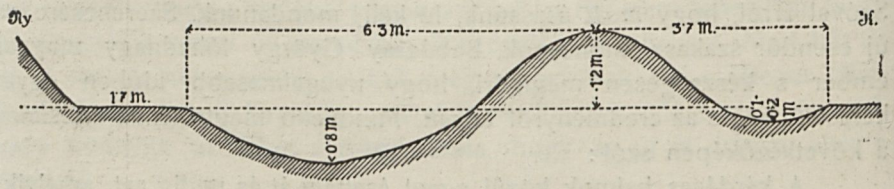

18. sz. kép. — Fig. 18.

fekvésének egyezése a daciai limes nyugati vonalának Kissebesnél levő részletének helyével.[1] Itt is patakhoz rúg ki a töltés vége egészen a meredek part széléig; eleinte É—DK irányban vonul, majd körülbelül egy félkm. után egyenesen D-nek fordul. Az irányváltoztatásnál két kőhalmaz, ezektől pár lépésnyire a harmadik. Innen kezdve még egy félkm.-nél hosszabb vonalon követhettük a sánczot be az erdőbe. Helyenként nagyon megrongálódott, de az iránya még követhető; itt azonban teljesen szétment s a sürű erdőben, megbízható térkép és vezető hiján fel kellett hagynunk a további kutatással. Vajjon volt-e folytatása az ellenkező oldalon, biztosan el nem dönthető. A patak tulsó martjának peremén is kezdődik ugyan egy domborulat, melyen ösvény halad a már említett tanyáig, de ez a domborulat, mégha egykor össze

[1] V. ö. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárából. (Travaux de la section numismatique et archéologique de Musée Nat. de Transylvanie.) III. (1912) 103—104 lap, 1—3 kép.

is függött a másik részszel, éppen az ösvényül való felhasználás következtében annyit szenvedett, hogy ma ez az egykori összefüggés határozottan nem állítható.

Ha ezt az utóbbi részletet is beszámíthatjuk, mindössze körülbelül 2 km.-nyi vonalra terjed tehát ennek a kétségtelenül mesterséges sánczműnek számbavett része. Meg kell állapítanunk, hogy minden ízében megegyezik a római limestöltés- és árokkal, illetőleg a földtáborok töltésével és árkával. Az említett irányváltoztatásnál levő romhalmazok a maguk 5×6 m. méreteivel, szintén nagyon jól megfelelnek a

19. sz. kép. — Fig. 19.

római limes-menti őrtornyoknak, illetőleg kisérő-halmoknak. Vegyük ehhez, hogy az egész területet buja rét takarja, tehát nem valószinű, hogy a köves talaj felszínéről összeszedett köveket rakták így csomóba és az, hogy alakjuk csupán a véletlennek következménye.

És mégsem állíthatjuk határozottan, hogy ez a sánczmű rómaikori volna. Először azért, mert csak nagyon kis részletet ismerünk belőle s azt is csak felületesen, azaz ásatás nélkül. Másodszor azért, mert hasonló alkotások származhatnak a középkorból is: van erre példa Európa más részeiben is, hogyne lehetne akkor itt, ahol a konzerva-

tivizmus olyan jellemző tulajdonság, mint Európa egyetlen más részében sem. Miért ne lehetne tehát ez is, a római hagyományok felhasználásával készült későbbi alkotás?

De lehet viszont a római kornál régebbi is, azaz őskori.[1]

S ha tekintetbe vesszük, hogy Kruma, mely mellett az említett — és minden valószínűség szerint La Téne-kori — tumulusok vannak, innen mindössze csak pár órányira fekszik, ennek a feltevésnek is van igazolása. Ebben a tekintetben igen sok, majdnem minden, azon fordul meg, hogy a sáncz valami erődmű részlete-e avagy hosszabb vonalon folytatódik-e? Továbbá azon, hogy az irányváltozásnál levő romhalmazok csakugyan őrtoronymaradványok-e avagy nem? Ha a sáncz hosszú vonalon húzódik anélkül, hogy önmagába ismét visszatérne s ilyen módon egy bizonyos területet körülzárna; vagy ha az említett kőhalmazok csakugyan őrtornyok maradványainak bizonyulnak, akkor a kérdés a római vagy legalább is a klasszikus kor javára dől el. Ellenkező esetben inkább az őskori eredetet kell valószínűnek tartanunk, az elmondottakon kivül azért is, mert a középkori hasonló műveknél a profilok szögletesek, vagyis pl. a töltés teteje lapos szokott lenni, vagyis úgy a töltés, mint az árok keresztmetszete valóságos trapez-idom.

Kétségtelen azonban, hogy véglegesen — ha egyáltalában lehetséges — csak ásatás dönthetné el a kérdést. Könnyen meglehet azonban, hogy az sem. Hiszen olyan területen vagyunk, amely úgy földrajzi, mint művelődéstörténeti s ezekkel összefüggő tekintetekben a szó szoros értelmében vett terra incognita. Mi akik ott jártunk, jó formán csak a számbavevők, a leltározók munkáját végeztük, persze azt is csak a lehetőséghez képest, tehát nagyon hiányosan. Minden jelenségről számot adunk, amely elénk került, de azt magunk sem hisszük, hogy minden jelenség elénkbe kerül, még kevésbé azt, hogy minden elénk kerülő jelenségnek pontos magyarázatát is adjuk. Különösen ha azok olyanok, hogy még sokkal kedvezőbb körülmények közt is, néha csak évek hosszú munkája után találták meg a megfelelő magyarázatot vagy néha még akkor sem. (Gondoljunk a hazai különféle és különböző korú sánczokra!)

Nekünk mindenesetre kötelességünk számot adnunk erről a jelenségről is, de egyuttal hangsúlyoznunk kell, hogy annak eredetéről, ez idő szerint, határozott véleményt mondanunk lehetetlen.

* * *

[1] V. ö. Carl *Schuchardt*: Der starke Wall und die breite . . . . Berme bei frühgeschichtlichen Burgen in Norddeutschland. — Sitzungsberichte d. kön. Preus. Akademie d. Wissenschaffen. Phil.-hist. Klasse. XXVII. 1916. Különlenyomatban is.

Vau Spasitnál értük el a Drint; egész addig több olyan jelenségre, amelyről számot kellene adnunk, nem találtunk. Ott, a Kruma vizének a Drinbe torkollása által alkotott szögben, előugró sziklafokon a Kalja Lek Dukadsinit, középkori kis erőd romja. Olyan helyen fekszik, honnan jól meg lehet figyelni minden mozdulatot, mely a Drin balpartján, a Kruma, Goska vagy Siriča völgyében történik, míg a Drin jobb partján alig történhetik ilyen mozdulat, mivel az e környéken me-

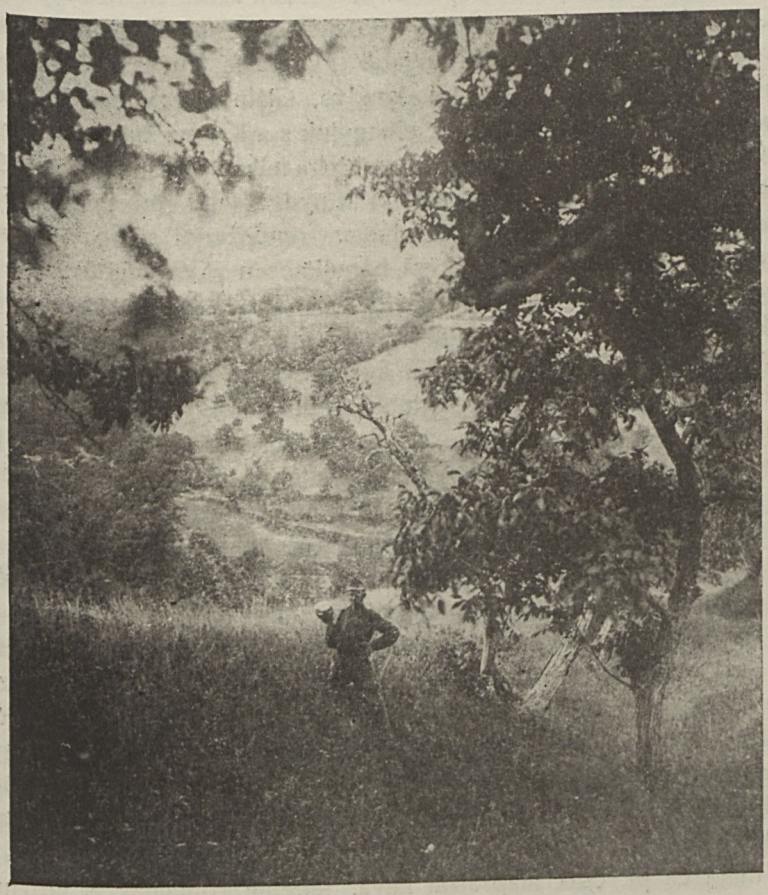

20. sz. kép. — Fig. 20.

redeken esik a folyóba; most is — hogy Vau Spasitban levő katonai őrségünk ezen az oldalon érintkezik a világgal — mindössze egy, meglehetős nehezen járható ösvény szolgálja a közlekedést. Ellenben a Kruma völgyén át Skodrába irányuló forgalmat egy primitivus komp bonyolítja le. Ez a forgalom a mi fogalmaink szerint nem nagy ugyan,

de az ottani mérték szerint számot tesz és ellenőrzésre szorúl. Mikor ott jártunk, Arad vármegyei honvédek látták el ezt az ellenőrző szolgálatot. Hasonló szerepe lehetett a maga idejében a már említett kis középkori vár őrségének is.

Római nyomra azonban egyáltalán nem akadtunk és semmiféle olyan útnak, amelyen járművel való közlekedés lebonyolítható volna, épen ezen a helyen, nyoma sincs. Az, amit a rendelkezésünkre álló hadműveleti térkép alapján a mi vázlatunk is ad, nem más, mint a mai közlekedés irányának jelzése. A Drin közelében azonban, nehány km.-en át a Kruma-folyó medre szolgálja a közlekedést, anélkül, hogy valami épített útnak akárcsak a leghalványabb nyoma is lenne. Csak később, körülbelül a 242. jelzésű helytől kezdve, találunk egy hegyi ösvényt, mely amint a 491. jelzésű helyet elhagyjuk s a Kruma baloldali mellékvizének északi partján kezdünk a hegyoldalra felkapaszkodni, — egy 5—6 m. széles útba megy át. Ez az utóbbi út nyugat felől jön és szerpentinút alakjában emelkedik a lejtő oldalában, rendszerint a hegy peremén vezetve. Kővel kirakott; helyenként bámulatosan jó fenntartású, de más helyeken közepét elmosta a hegyről leszakadó viz, egész szigetek képződnek benne, melyeken hatalmas szálfák nőttek s a mai (gyalog)-út csak két oldalára szorítkozik. Néha egészen szétromlott, de feltételezett irányában haladva, ismét reá akadunk. Amint a völgyből kijut a hegyre, állandóan ott is marad a gerinczen s a most jellemzett alakjában folytatódik egész Golajt közeléig. A gerincz, melyen az út halad, valamennyi közül a legalacsonyabb, a legkevesebb emelkedésbeli változatosságot mutat és egyuttal a legszélesebb. Mikor Golajt magasságába ér, egy kopár hegycsúcs zárja el előlünk a folytatást. A hegycsúcs tövében lapály terül el, mely az év egy részében, amint a kiszáradt rögök mutatják, ingoványos. Ebben elvész az eddig biztosan követett út is. Épen a végnél egy mesterséges építményt is találunk, épen az út közepén. Alakjára nézve kisebb fajta római őrhelyhez hasonlít, körülbelül 10×20 m. oldalhosszakkal; oldalait átlag 1 m. magas és ugyanilyen alapszélességű, kötőanyag alkalmazása nélkül összehányt kövekből álló töltés alkotja, mely felül domború élben fut össze; sarkai lekerekítettek, belseje üres. Kétségtelen, hogy ez az építmény — bár alakja miatt és pl. csak alaprajzát látva, lehetne rómainak is tartanunk, nem az, hanem — újabbkori. Az útnál pedig mindenesetre fiatalabb, mert hiszen különben nem reá, hanem melléje épült volna.

Az útnak a már említett 491. jelzésű helytől eddig terjedő szakasza olyan, hogy eredeti állapotában szekérrel is jól lehetett járni rajta: széles, kövezett, emelkedéseknél a szerpentint alkalmazza. Minden tekintetben kifogástalan hadi és kereskedelmi út volt tehát a maga idejében, melyet ha nem a rómaiak, hát a nagy szultánok valamelyike

építtetett. A most említett kis építmény azonban, ha egyáltalában állandó jellegűnek szánták, akkor került oda, amikor az út eredeti jelentőségét elveszítvén, azon csak lóháton és gyalog közlekedtek.

Az út szerkezete szerint, — már amennyi abból amúgy szemlélet alapján megállapítható, — lehet római vagy középkori egyaránt; talán ha nehány átvágást lehetne rajta csinálni, a szerkezet bővebb felvilágosítással is szolgálhatna. Helyenként minden kétséget kizáróan követett volt, míg máshol csak apróbb kövekkel behintettnek vagyis porondozottnak látszik. Ilyen útak vannak a germaniai limes mentén, sőt Daciában is.[1] A szerkezetben tehát nincs semmi olyan, amely miatt útunkat rómainak ne vehetnők; esetleg olyannak, amelyet aztán a középkorban is gondoztak, mert hadi és kereskedelmi tekintetekből szükség volt reá.

Egyelőre ennyit és folytassuk tovább beszámolónkat.

Golajtból a Kjar (Car)-tól keletre elvonuló, ott szokásos úton haladtunk tovább. Dobrunnától északra ismét megtaláltuk az egykori széles műút nyomait s innen kezdve rajta haladtunk Lupavesig.[2] Godeni, Krcinje és Prava községek határain vonul át, mindig a hegy peremén haladva úgy, hogy pl. Gyakovát alig tévesztjük szem elől. Lupavesnél egyenesen neki megy a falúnak s ott aztán nyoma is vész. Talán *Bistazin*-felé szállott le a hegyről, mert az említett helységből egy kövezet, jó út vezet ki a Gyakovát Prizrennel összekötő úthoz. Mindenesetre fel kell tennünk, hogy az út Lupavestől északkeletfelé ahhoz a helyhez törekedett, ahol a Drinen át ma is híd vezet. Ez a híd, melyet Fsaj (Sivan) községről neveztek el, nem római, hanem közép- vagy újkori alkotás éppenúgy, mint az, amely Gyakova délnyugati végénél az Erenik (Renika) folyón vezet át. Ez utóbbin átkelve az egyik útirány a folyó jobb partján Bunesevce (ill. Jünik) irányában halad, míg a másik az, amelyen mi is haladtunk délfelé. A hídon egy nagyon díszes, de romlott fenntartású márvány emléktábla is van, arab betűkkel; szövegének megállapítása túlhaladja ugyan e sorok írójának képességét, de annnyi megállapítható, hogy török hiddal van dolgunk, ami egyébként e felirat nélkül sem lehet kétséges.

Fel lehet tételeznünk, hogy a fsaji hídon át Lupavesfelé vezető út és az, amelyen mi is haladtunk délfelé, valamikor egyidejűleg is állott a „nagy forgalom" használatában (és nem pusztán a helyi forgalomban, mint ma, mikor a távolabbi forgalom kizárólag a Gyakova,

[1] Egyetemes Philologiai Közlöny, 1916. (XL) 595 lap.

[2] A helységek elhelyezése vázlatunkon a hadmüveleti térkép nyomán történt; meg kell azonban jegyeznünk, hogy az egyáltalán nem felel meg pontosan a helységek tényleges fekvésének.

Zup, stb. útat használja). Ez azonban csak a középkorban lehetett vagyis akkor, a mely idő a mi szempontunkból most nem jön számításba. Mi mindenesetre a fsaji hidat tartjuk a régebbinek, azonban azzal a határozott megállapítással, hogy az sem római. De nem lehetetlen, sőt az elmondottak és az alább elmondandók alapján feltehető, hogy itt vagy a közelben valahol, már a római korban vezetett át hid. Mi ugyan semmi nyomát nem találtuk ennek a hidnak, de a C. I. L. III. 8239. számú római, feliratos (katonai) síremléket állítólag ezen a környéken találták a Drinben.[1]

Mind olyan nyom, amely egyfelől római telep, másfelől a mellett szól, hogy a római út ezen a környéken szelte át a Drint. Minden okunk meg van tehát annak állítására, hogy innen egészen a Kruma alsó folyásánál levő, 491. jelzésű helyig, legalább nagyjában sikerült megállapítanunk az egykori római útat. Innentől kezdve pedig semmi esetre sem Vau Spasitfelé kell keresnünk a folytatását, mert arrafelé semmi nyom nem mutat, hanem nyugatfelé, ahol eljuthatunk a Krasnici-kerületbe, ahová Evansnek a skodrai franciskánus superiortól nyert adatai szerint ismertetett út is eljut, mely ezek szerint nemcsak lehet római, hanem minden valószínűség szerint az is.

Mi tehát az Alessio-Liplyán közé eső útszakasznak ezt a részét a Drintől északra eső területen állapítottuk meg s ebben Evans nézetéhez csatlakoztunk, illetőleg azt hisszük, hogy amit ő csak sejtett és feltételezett, sikerült igazolnunk. Legalább részben. Mert hiszen hátra volna még az itinerariumokban említett római helységeknek az elhelyezése. Ehhez azonban nem nyujtanak adatot eddigi megállapításaink. Csak annyi bizonyos, hogy Crevenumnak Spashoz való helyezése egyáltalán tarthatatlan, továbbá, hogy az útvonalnak azon a részén, amelyet mi bejártunk, római településnek nyomát nem láttuk. Ami természetesen lehet egészen véletlen dolga vagy annak a következménye, hogy ezen a terméketlen hegyvidéken, mely csak marhatenyésztésre alkalmas többé-kevésbé, a lakosság egyáltalán ritka s az egykori romok tőle nyugodtan pihennek a földben.

Ez az útvonal, amelyet tehát mi hajlandók vagyunk rómainak tartani, Golajt tájékán egyesül azzal a ma használt úttal, mely Gyakovától egyenesen vezet délre, a Drinhez. Ennek az egyesülést megelőzőleg Gyakováig terjedő szakasza mindenesetre későbbi keletkezésű: csak azóta lehet nagyobb forgalma, amióta Gyakova jelentősége emelkedett. Valami nagy fontosságú azóta sem lehet, mert Gyakovának inkább a Metója déli része szempontjából, mint e hegyvidék tekinte-

[1] Evans, i. h. 68 lap.

M. KIR. ERZSÉBET TUD. EGYETEM KÖNYVTÁRA

tében van a fontossága, mely hegyvidéket különben a *Bistriku Gyakovs* és *Mali Kacsinit* hegygerinczek is elzárnak a gyakovai medenczétől. Ennek az újabb útnak forgalmát tehát majdnem kizárólag a hegyvidéki lakósság adja, amivel aztán el is mondtunk róla mindent.

Újabb — de mindenesetre kora-középkori — eredetűnek kell tartanunk azt a másik közlekedési vonalat, mely Prizrenből kiindulva, a Drin balpartján, a folyóval többé-kevésbé párhuzamosan halad Kula Lyumsig, hogy ott délfelé fordulva, nemsokára a Spas-felől jövő útvonallal egyesüljön. Ennek a forgalma nagyobb volt már eredetileg is és nagyobb ma is, mert Prizrenen át macedoniai, gazdagabb területekkel tart kapcsolatot, mely úgy látszik Durrazzofelé irányúl.

Még csak egyet kell megállapítanunk. Azt, hogy Gyakovától északfelé, épített régi útnak nyomát nem találtuk; már pedig ha a római út a ma Gyakovafelé menőnek irányát követte volna, északfelé is kellett volna folytatásának lennie. Ez is a római út Lupaves—Fsaj irányának helyessége mellett szól.

Mikor azonban Prizren és Gyakova kifejlődtek, akkor a két helyet kellett összekötni egymással s ennek az új útnak pontosan a tengelyébe esik a fsaji hid tengelye. Az új központokból viszont délfelé a fennebb leírt utak indultak ki úgy, hogy a Lupaves—Golajt irányában volt út forgalmi jelentősége teljesen megszünt; legfeljebb a helyi közlekedés szempontjából jöhetett számba, míg idővel ebben a tekintetben is elhanyagolták.

Minthogy arra is lehetne gondolni, hogy a törökök is megtartották — mondjuk hadi útnak — szükséges volt ezeket kijelentenünk és különösen azt hangsúlyoznunk, hogy akkor a fsaji hid tengelyének nem abba az irányba kellene esnie, amelyben tényleg van, hanem Lupaves- vagy Bistazin-felé kellene néznie. Mindmegannyi bizonyiték amellett, hogy az az út, amelyet mi megállapítottunk régebbi a hidnál és a másik két útnál s minthogy azok középkoriak, ennek ókorinak, a jelen esetben rómainak kell lennie.

III. Nehány kirándulás Mitroviczáról.

(V. ö. 21. sz. kép.)[1]

Mitrovicza vasuti végállomás és egyik katonai közigazgatási körzet székhelye. Ipekfelé utaztában már csak azért is meg kell ott állania az embernek, mert a tovább utazáshoz szükséges rendelkezések megtételéhez idő kell. Az odautazás alkalmával két napot kellett ott töltenünk

[1] Térképvázlatunk a hadműveleti térkép már említett *Novipazar* és *Pristina* jelzésű lapjai nyomán készült. Az utóbbi 1914. szept. 22-ig terjedő javításokat mutat.

s ez alatt volt alkalmunk meglátogatni *Banjskát* és *Vucitrnt*, továbbá a *Zvecan-vár* (byzánczi Sphentzanion) romjait. Ipekben viszont dr. Pécsi Albert az expediczió egyik geographusa azt az értesítést adta, hogy Novipazárból jövet érintette *Slatinát*, hol ottani őrségünk egy főhadnagya eredményesen ásatott. Mivel pedig az a tervünk, hogy Vau-Spasitból a Drin-völgyén át Skodrába menjünk, különböző nehézségek miatt megvalósítható nem volt, Mitroviczán át kellett visszafelé is jönnünk. Megvolt tehát a kedvező alkalom arra, hogy Slatinát is felkeressük, bár ennek a vidéknek kutatása eredeti programmunkban egyáltalán nem szerepelt.

Ettől a látogatástól reméltük, hogy valamelyes fogantyút nyerünk egy régóta felvetődött, de a megoldáshoz mindaddig közelebb nem vitt kérdés tisztázásához. Ez a kérdés: *a municipium D D* helyének megállapítása. A kérdés különben az idők folyamán meglehetősen összegabalyodott s azért — mielőtt látogatásunk eredményéről számot adnánk — azt kissé ismertetnünk kell. Első sorban azt kell megemlítenünk, hogy van egy római sarcophagus, mely egykor Socanicán állott, majd elszállították a nem nagyon messze fekvő Kadijaca Han nevű községbe, mely pár km.-nyire van északkeletre Banjskától.[1] Ennek a sarcophagusnak megrongálódott feliratában szerepel a *municipium D D.*

Evans nem törekedett a municipium nevét rejtő D D betük megfejtésére, hanem egyszerűen közli, hogy értesülése szerint Socanicában, ahol a sarcophagus eredetileg állott, még számos régi maradvány van, köztük felíratos emlékek is. Az emlékek közé számítja a Cyrillus és Methodiusnak szentelt templomot is. Majd így folytatja: Itt a közelben van a *Kopaonik-hegység*, melynek neve körülbelül a *Bányák hegysége* névnek felel meg s azonosítandó a középkori raguzai bányászok *Montagna dell'Argento* és *Monte Angentaro*jával. Ha azonban ez az azonosítás helyes, akkor a *Monte Angentaro* elnevezést nem nehéz kapcsolatba hozni a Tabula Peutingeriana (VII. sectio) *Argentaria* állomásának nevével. Mindezek alapján ide — azaz Socanicához — helyezi a municipium D D-t. Ő maga azonban nem kereshette fel ezt a helyet éppen úgy, mint a Novobrdo vidékét sem, mert török előkelőségek, közbiztonsági tekintetekből óvták ettől.[2]

Domaszewski, mikor Evans tudósítása nyomán e felíratot is felveszi a C. I. L. III. kötetébe, a MVN·DD kiegészítéséül: *municipium Domav . . .*-t tart lehetségesnek.[3] És ehhez három másik felíratos

---

[1] Evans, i. h. 56 lap.
[2] Evans, i. h. 57 lap.
[3] C. I. L. III. 8297.

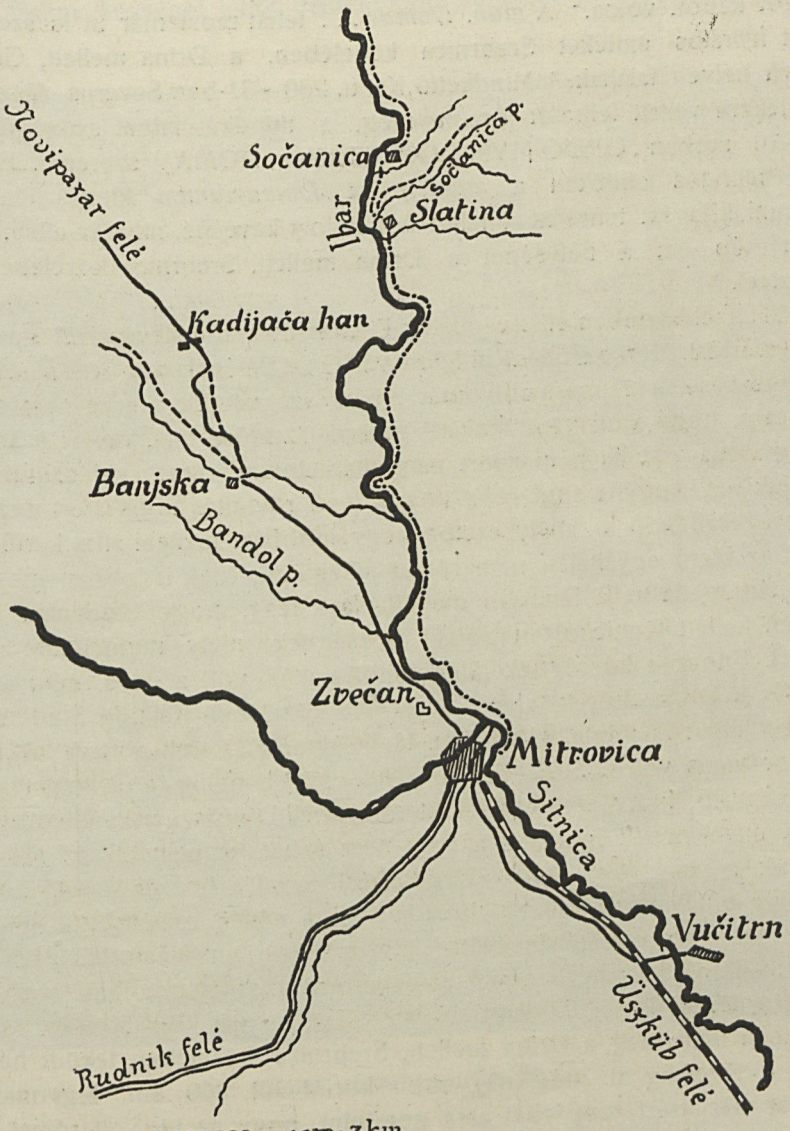

21. sz. kép. — Fig. 21.

emléket vesz segítségül. Az egyiket Studenicából közli Evans és az ő nyomán a Corpus.[1] Ennek 4. sorában, ott ahol a cursus honorum helye van, ez olvasható: MAG·DOM·, amit így magyaráz: „talán gondolhatunk *mag(istro) Dom(av . . .)*-ra, t. i. mielőtt a vicus municipium jogot kapott volna." A *mun. Domav . . .* tehát most már itt is szerepel. Két felíratos emléket Srebrnica közelében, a Drina mellett, Gradina nevű helyen találtak.[2] Mindkettő Kr. u. 230—31-ben Severus Alexander emlékére vésett felíratot őrzött meg, s mindkét felírat szövegében a 9—10 sorban ORDO·MVN·DOM illetőleg DOMAV szerepel. Ezen a két felíratos emléken a *municipium Domavianum* kiegészítés ellen semmi kifogást tenni nem lehet éppen oly kevésbé, mint az ellen, hogy a térkép ezt a helységet a Drina mellett, Srebrnica közelében helyezi el.[3]

Ezzel azonban el is végeztük Domaszewszki feltevéseivel szemben a helyeslést. Mert a studenicai felírat MAG·DOM-ának *magister Domav...* kiegészítése a legnagyobb mértékben valószínűtlen, amit nem enyhít az sem, hogy annak indokolásában arra az időre utal, mikor a község még vicus volt és nem nyert még municipium jogot. Valószínűbbnek tartjuk azt, hogy a studenicai kövön levő rövidítés *mag(ister) dom(us)*-nak egészítendő ki, mely esetben egy jobbfajta szolgai állás kerülne ki, ami az illető egyáltalán nem római jellegű nevének is jobban megfelel. Ezt támogatja az a fennebb megállapított tény, hogy Studenica közelében kellett lennie olyan római községnek, mely municipium jogot nyert. Ennek a községnek mindenesetre más volt a neve, mint annak, amely a Drina mellett, a mai Srebrnica közelében feküdt, Studenicától légvonalban is mintegy 150 km. távolságra. Más volt a neve akkor is, mikor vicus volt a Studenica melletti. Mivel pedig a dolog így áll, nyilvánvaló, hogy ennek a felirat részletnek Domaszewski-féle kiegészítése, mivel annak indokolása meg nem állhat, szintén elesik. Mi fenntartjuk a *magister domus* kiegészítést azzal a hozzáadással, hogy a *domus* itt jelentheti valamely gazda szolga népét, cselédségét.

De nincs valószínűsége annak sem, hogy Domaszewski helyes uton jár, amikor a Socanicában volt sarcophagus 4. sorában a DEC·MVN·DD kiegészítéséül ismét *Domavianumot* ajánl, vagyis azt a nevet, amely jogosan illeti meg a Drina mellett, Srebrnica közelében feküdt helységet. A távolság itt még nagyobb: körülbelül 200 km. légvonalban. Tehát már azért sem lehet arra gondolni, hogy az itt volt római község ugyanazt a nevet viselte, mint amaz.

---

[1] C. I. L. III. 8292. Evans, i. h. 69 lap *e*) jzt.
[2] C. I. L. III. 8359—60.
[3] C. I. L. III. Suppl. tab. VI.

De még ennél is fontosabb az, hogy *Slatina mellett* — mint alkalmunk volt személyesen meggyőződnünk — olyan nagyszabású római telep maradványai vannak, mely telep önálló municipium lehetett. A maradványok helyét így határozhatjuk meg: attól a helytől, ahol a térkép Slatina községet jelöli délnyugatra; az út és az Ibar folyó, továbbá

22. sz. kép. — Fig. 22.

a Socanica patak és a tőle délre, nagyjában vele párhuzamosan folyó, névtelen patak köze. Ezen a jelentékeny nagyságú területen egykori épületsorok romjai vannak, bokrokkal benőve, földdel teljesen elborítva, de úgy, hogy helyenként még az egykori utak irányára is következtetni lehet, míg a bokrok leginkább az egykori főfalakat lepték el s

így meglehetős hiven jelzik azok irányát. Aki látott már ilyen romokat, jól tudja, hogy mindenütt így szokott az lenni, ahol a területet nem szántják vagy újból be nem építették.

Természetes, hogy csak úgy, amint ma előttünk állanak, szemlélgetve, senki sem állíthatja e romokról, hogy azok római koriak. Sőt — azok után, amit fennebb említettünk ennek a környéknek középkori jelentőségéről, — egyáltalán nem lepődhetnénk meg, ha valaki ezeket a romokat középkoriaknak vitatná. Azonban vannak bizonyítékaink arra, hogy minden kétséget kizáróan, csakugyan római kori maradványokkal van dolgunk. Előadjuk ezt a bizonyítékot.

Ottani katonai különítményünknek egy lóistálóra volt szüksége, melyet részben a földbe ásatott. Ez alkalommal egy épület fala került napfényre, melynek külső oldalát *22. számú képünkön*, fényképfelvétel után mutatjuk be. Az épület többi falai teljesen a föld alatt vannak ugyan, de a körvonalakból megállapítható, hogy az épület fekvése nagyjában ÉNy—DK irányú volt s hossza körülbelül 40 m.-t, szélessége mintegy 16 m.-t tett ki. A képen is bemutatott fal az épület keleti hosszfala s annak külső oldalán — ÉNy végétől számítva — elébb 1·5 m., majd egymástól 4—4·5 m. távolságban 0·9 m. vastag és 1·5 m. széles pillérek támasztották meg. Az első pillérrel szemben keresztfal huzódott, mely által egy kis előtér képződött, mint az épen nem ritka a római házaknál. A fal kiásott része, bár nem jutottak el a fundamentum kezdetéig, mintegy 1·5 m. magas, 1—1·2 m. vastag; opus incertum, mészhabarcs bőséges alkalmazásával.

Ott, ahol az út egy kis kanyarulattal a Socanica-patak völgyébe hajlik, a mellette keletfelől emelkedő oldalban négyszögű bevágás van az élősziklában, mely bevágás a szikla egész magasságára kiterjed s elől teljesen nyílt. Elülső nyílása 3·40 m. széles, míg az ennek megfelelő hátulsó fala csak 3·20 m. széles; mélysége egyik oldalon 2·80 m., a másik oldalon 2·60 m.; magassága körülbelül 3 m. Elülső nyílásának déli oldalán 40 cm. vastagon és 70 cm. hosszan pillérszerű tag van a sziklából kivágva, aminek nem igen lehet más magyarázata, mint az, hogy az elzárásnál vették ennek a hasznát. Innentől kezdve egymástól fokozatosan — és szabálytalanúl — távolodik a két sziklafal úgy, hogy amikor megszűnnek, végeik egymástól 10·50 m. távolságra vannak. A fülkeszerű bevágás hátsó falában 60 cm. széles, 50 cm. magas és 40 cm. mély kis fülke van, mely minden jel szerint egészen új keletű. Jelenleg fedetlen ugyan, de volt idő, mikor befedték, amint erre az északi oldal tetején levő, gerendavégek részére szolgáló bevágások bizonyítják. Oldalai nem simítottak úgy, hogy az egész lehet természetes alakulat is, melyet később felhasználtak; de lehet az is — és mi ezt tartjuk valószínűbbnek —, hogy csak a könnyen leváló kőtömböket

feszítették és emelték ki s mivel czéljuknak így is megfelelt, további simítását nem tartották szükségesnek.[1]

Rendeltetése tekintetében talán kielégítő felvilágosítással szolgál a közvetlen környezet, melyről ezt mondhatjuk:

Előtte hatalmas nagy gödör volt, mely ma salakkal van tele s részben az út is reá épült. Ebből a salakból három darabot magunkkal hoztunk s a kolozsvári egyetem ásványtani intézetében megvizsgálását kértük. Ennek alapján: „a két nagyobb darab közelebbi vizsgálatnál olyan salaknak bizonyúlt, aminők az üveggyártásnál mellékterményképen szoktak képződni. A legkisebbik más természetű, de szintén salak. Ilyen képződményeket ismerek a resicai vaskohókból, ahol az „adagolás"-nál kapnak ilyen felszíni salakot. Érdekes ennél a réztartalom, amit a felületen kiképződött malachit mutat."[2]

Okunk van tehát annak a véleményünknek a fenntartására, hogy itt olvasztó kemencze vagy kohó maradványával van dolgunk, mely a telepnek tartozéka volt.

Ettől a helytől délre, közvetlenül az út mellett emelkedő, nagyon gyönge homokképződményben mintegy 18—22 csontváz-temetkezést ásatott fel Grünhut főhadnagy. A leletekről, melyek a minden szakszerűség nélkül végzett ásatásból kikerültek, azt adta elő, hogy mintegy 50—60 drb.-t tesznek ki s edények, fibula- és üvegdarabokból állanak. A csontvázak egyszerűen voltak a földbe helyezve, még pedig — mivel a temetkezés hegyoldalba történt, ahol későbbi hegycsuszamlások is történtek — különböző mélységben.

A leleteket a katonai közigazgatás főnöke Belgrádba küldte a főkormányzósághoz. Ott sikerült is nyomára akadnunk, de — bár Hoermann százados (polgári életben a sarajevoi múzeum intendánsa) és Kovacsics őrnagy urak készségesen *megigérték*, hogy megtekinthetjük őket, — és bár két nap délelőtt és délután jelentkeztünk a megállapított helyen, mégsem sikerült azokat színről színre látnunk. Mivel pedig — joggal-e vagy alaptalanúl, azt mindenki a maga hangulata szerint ítélheti meg, de e sorok irójának, mivel négyszeri — előre közösen megállapított időben tett — jelentkezés után sem juthatott a tárgyakkal közvetlen ismeretségbe, hanem csak az őrnagy úrnak reájuk vonatkozó kicsinylő véleményével kellett beérnie, lehetetlen volt más tapasztalatra jutnia, mint arra, hogy még jó néhány napig kellene várnia arra, amíg azok megtekinthetése elől az összes akadályok elhárulnak. Mivel pedig ez sem volt okvetlenül bizonyos, bele kellett nyugodnia, hogy csak fényképről fogja a tárgyakat megismerni. El

---

[1] Megkiséreltük fényképi felvételét, de — mivel a nap épen belesütött a gépünkbe — nem sikerült.

[2] Dr. Szentpétery Zsigmond egyetemi m. tanár szakértői véleménye.

kell ismernie, hogy egy csoportképnek a készítését és elküldését a megadott pontos címre, — a legnagyobb készséggel *igérték meg*. Viszont az is tény, hogy máig, vagyis az eset után hat hónappal a fénykép még nem jutott el a megadott címre.

A magunk igazolására el kellett ezt mondanunk, *anélkül, hogy jelentőséget tulajdonítanánk az esetnek*, mely különben typusos példája annak, hogy dilettánsok kezére nem kell bízni ilyesmit. Mert azok épen az illetékesek részére teszik hozzáférhetetlenné a tárgyakat. Még pedig bizonyára abból a — dilettánsokkal szemben és dilettánsok részéről bizonyára nem ok nélkül való — aggodalomból, hogy azok elviszik. E sorok irójának nem lehettek, tehát nem is voltak ilyen gonosz tervei. Hiszen egy laikus által végzett ásatás leletei, amelyről még azt sem tudta pontosan megmondani, hogy 18 vagy 22 sír mellékleteit tartalmazzák-e, teljesen összezavarva, — nem jelentenek vetélykedésre érdemes gazdagságot. De megtekintésük vagy fényképük alapján annyit mégis meg lehetett volna állapítani, hogy milyen edény- és fibulaformák szerepelnek benne s hogy csakugyan rómaiak-e, amint a nekünk elmondottakból és a környezetből joggal következtethetjük. Ettől a bizonyítéktól egyelőre elestünk s talán mindörökre, mert mi, vagy ki nyujt biztosítékot nekünk arra, hogy a leletek mire Sarajevoba vagy esetleg Zágrábba jutnak, nem fognak még jobban összezavarodni és a reájuk vonatkozó feljegyzések is velük együtt jutnak el oda?

Ettől az inczidenstől függetlenül, biztosan megállapítható, hogy a jelzett helyen volt település, rómaikori. Még pedig — a romokkal borított terület nagysága miatt — egészen önálló községnek kell tekintenünk s így sem azzal nem hozható függő viszonyba, mely a Drina mellett volt, sem azzal, amelyet Studenica közelében joggal tételezünk fel. Mindkettőtől függetlennek kellett lennie ennek a *municipium DD-nek*, melynek nevére nézve azonban egyelőre még feltevést sem koczkáztathatunk meg. Mert ehhez is szükséges volna valamivel többet tudnunk annál, amit a két DD rövidítés nyujt.

Az útvonalak is annyira zavarosak, helyesebben nem ismertek, mert nem is kutatottak, hogy ezek sem adhatnak semmi fogantyút a municipium nevének megállapításához. Annyi bizonyos, hogy *Slatinától Mitrovicza közeléig, az Ibar völgyében, a ma használt úttesten kívül még két régebbi útnak a nyomai látszanak.* A két régebbi útvonal gyakran összeesik, s van reá eset, hogy mind a hármat ugyanazon helyen vezették. Azonban ez a ritkább esetek közé tartozik s általában a három út egymás mellett halad, majd keresztezi egymást, majd eltávolodnak egymástól.

Legrégebbinek látszik az, amely általában hiven követi a folyó irányát, annak egészen a medrébe is leereszkedik, minek következtében

egyes részeit a víz elsodorta. Leginkább az ilyen megbontott helyeken állapítható meg, hogy hatalmas kövekből épített műút volt az, *melyet minden joggal mondunk rómainak.*

Nagyon gyakran a most leírt úttesten, de a legtöbbször e felett, a folyó martjába építetten vonúlt a későbbi út, melynek nyomait szintén lépten-nyomon megfigyelhetjük. Maga a terep természete olyan, hogy az előzőnek irányától nagyobb eltérés lehetetlen. Ezt az útat használták a legújabb időkig: még találkoztunk a mentén a szerbek legutóbbi visszavonulásának az emlékeivel is. Építésének kora tekintetében aligha járunk rossz nyomon, ha a középkorba tesszük, mikor az Ibar s ennek folytatásaként a Sitnica völgye a szerb birodalomnak egyik fő közlekedési vonala kellett, hogy legyen és volt is. De az út nem haladt mindig a folyó jobb partján, hanem azon a tájon, ahol a Bandol-patak az Ibarba ömlik, átkerült a balpartra s azután ezen az oldalon is maradt Vucitrnig, ahol egy szép nagy hidon ment át a Sitnica jobbpartjára s úgy haladt tovább a Rigómezőn. Mitroviczát megelőzőleg elhalad a Zvecán-vár alatt. Ezen a környéken a mi igazgatásunk is tervezte egy hidnak az építését, hogy ezen a jobb uton haladva kösse összse Mitroviczát az Ibar-völgy közvetítésével a Száva-völgyével.

Zvecán-várát állítólag Milutin király épittette, aki 1275—1321-ig uralkodott. A vár részletes tanulmányozása és felvétele tehát kívül esik e sorok irójának feladata körén. De annyit megjegyezhetünk, hogy mai alakjában alighanem különböző építészeti korokat lehet benne megkülönböztetni, melyek tanulmányozása hozzáértő építésznek mindenesetre hálás feladat lenne. Nekünk csupán ennyinek a megállapítása elegendő, mert ehhez véve azt, hogy Evans szerint byzánczi neve is volt a várnak (a már említett Spentzanion),[1] ez az utóbbi is amellett szól, hogy Milutin király koránál régebbi részleteket is jogosan keresünk benne.

Milutinról egyébként bizonyos, hogy ő volt az első szerb király, aki megszerezte a görögöktől Macedonia északnyugati részét s diadalmas hadjáratot viselt a bolgárok ellen. A XI. század óta önálló, de a byzánczi befolyástól mégsem teljesen független szerb deszpoták közül ő az első, aki szakít a keleti kapcsolattal, ellenben élénk kereskedelmi viszonyt létesít Raguzával és Velenczével. Persze a Kelettel való szakítás nem ment simán és nem volt állandó. Fia, akit Decsánszki István néven ismer a szerb történelem s aki 1321—1334-ig uralkodott, második feleségéül Palaeologos Mária byzánczi herczegnőt vette el. Ezzel a tényével azonban annyira maga ellen lázította az előkelőket, hogy

[1] Evans, i. h. 56 lap. Azt, hogy ezt az állítását mire alapítja, nem mondja meg, de egyéb tények miatt állítása elfogadható.

azok elfogták és a Zvecánban megfojtották. De azért még az ő utódja Dusán is (1334—1355), mikor 1347-ben Macedonia és Albania meghódítása után, a szerbek és görögök czárjának kiálttatja ki magát, — egészen byzánczi mintára rendezi be udvarát.

Mindezeket el kellett mondanunk azért, nehogy félreértések keletkezzenek az olvasóban, mikor itt esetleges byzantinus részletekről olvas, máshol pedig a banjskai és különösen decanii templom olasz jellegű építészetét magasztaljuk.

A Zvecán mellett a mi katonai igazgatásunk által jókarba helyezett út vezet egészen **Banjskáig**. Az útnak a Bandol-patakig terjedő része alatt mindenesetre ott rejtőzik az az út, mely az Ibar völgyén jött addig. Minden okunk megvan annak kimondására, hogy e helyen legrégebbinek a római útat tartjuk; ezt felhasználva épült a középkori út, melynek a Bandol-patak környékétől van egy kiágazása Banjskáig. Ez az utóbbi rész sokkal gyengébb kiépítésű út volt, mint az addigi szakasz (ma is gyöngébb amannál), minden bizonynyal azért, mert ennek nem volt meg a római kori alapja.

A Corpus legújabb térképe[1] ugyan római útat jelez egész Banjskáig, ez azonban nyilvánvaló tévedés, még pedig olyan, melynek forrására is azonnal rámutathatunk: Evans a maga térképén római fürdő állomást (thermal station) vesz fel e helyre s római utat a mai Mitrovicza és Novipazar között.

A banjskai „római" fürdőnek azonban semmi nyoma. Van ugyan ott egyetlen medenczéből álló török fürdő, melynek természetes melegvize állítólag 38°-os, ezt azonban semmi okunk sincs rómainak tartanunk. Hiszen olyan építészeti részletek vannak befalazva a fürdő épületébe, melyek kétségtelenül az ottani (XIII—XIV. szbeli) templomból származnak. Az az egyetlen római síremlék töredék pedig, melyet Evans nyomán a Corpus is közöl,[2] de amelynek most nyoma veszett, már csak azért is származhatik Slatináról, mert onnan sarcophagust is hurczoltak el előbb Socanicára, majd Kadijaca Hanra. És épen nem tekinthető kizártnak, hogy ez is a templomba építődött be s csak annak romlása után került ismét napfényre.

Banjskának római volta mellett tehát semmi sem szól. Annál több középkori építészeti töredéket találunk a falúban, melyek mind az egykori templomból származnak. Mindezek szakavatottabb méltatóra találtak e sorok irójánál s azért — bár szükség esetére készültünk pár szót szólani róluk — e helyen mellőzhetjük őket.

Csupán két oszloptartó oroszlánról kell szólanunk s azokról is

---

[1] C. I. L. Suppl. tab. VI.

[2] C. I. L. III. 8296.

csak azért, hogy archaeologiai jelentőségükre ráirányítsuk a figyelmet. Ezek egyike a templom-erődnek a falú felé levő bejáratánál be volt falazva, a másik pedig ott jártunkkor a csendőrségi laktanya udvarán volt, de ugyancsak a másik mellől vették ki. Nem ártottak vele semmit, mert az erőd falában csak másodlagos helyen volt, hova a törökök építették be, mikor az orthodoxus templomot mecsetté alakították át s annak szobrászati díszét kidobták, falfestményeit pedig bemeszelték.

A szóban forgó oroszlán *(23. sz. képünk)*[1] meglehetősen megrongálódott. Hogy eredetileg milyen volt, azt Decaniban a templom

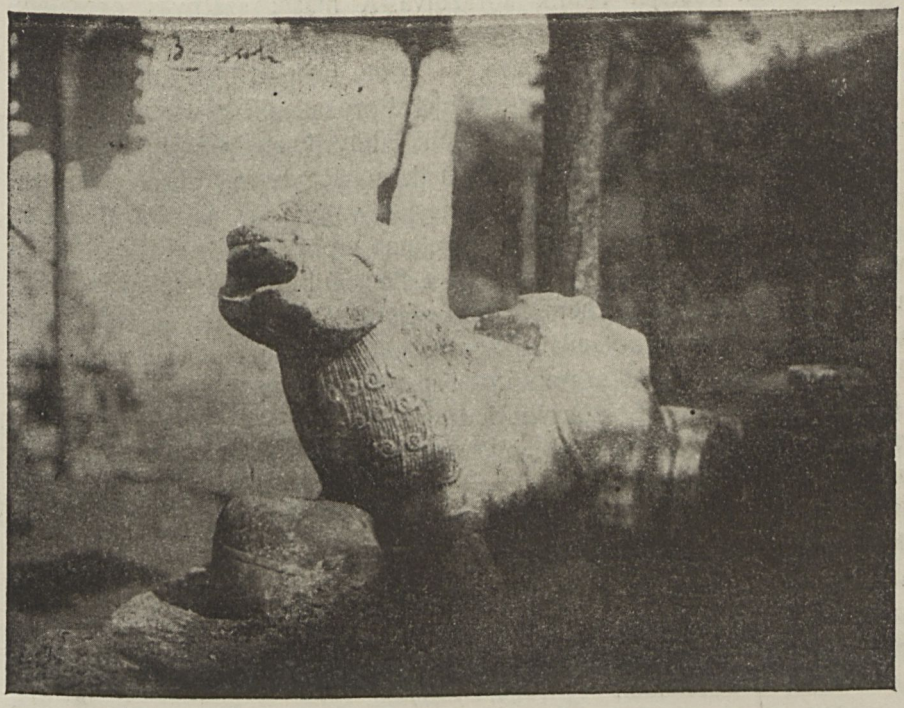

23. sz. kép. — Fig. 23.

előcsarnoka felől a szentélybe való bejáró ajtó két oldalán levő hasonló oroszlán mutatja, melyek analogiái egyébként különösen az északitaliai román-stilusban épen nem ritkák,[2] ellenben teljesen, vagy majdnem teljesen hiányoznak a nyugati román építészetben. Decaniban a mi be-

[1] Felvételét Foerk Ernő úrnak köszönjük; a mi felvételünk még kevésbé sikerült.

[2] Camille *Martin*: L'art roman en Italie: Pl. 1., 7., 26., 29., 30., 32., 33., 41., 42., 43., 44., 49., 69, 73.,2.; 75., 79.

rendezkedésünkkel lehetetlen volt felvételt csinálnunk s így a banjskai példához kapcsoltan, szóval kell leírnunk az ottaniakat.

Ott az oroszlánok tulajdonképen oszloptartók. Első lábaikkal női fejet tartanak. Hátsó részükön karcsú oszlop emelkedik, melynek talapzata a banjskai példán is látható, de maga az oszlop letörött. A karcsú oszlopot levéldíszes kapitell koronázza, melyen abacus nyugszik s ez ismét egy oroszlánt tart. A két oszlop abacusán levő oroszlán Decaniban nem azonos. Az egyik, kissé előre guggoló (első lábait meghajtó) helyzetében azokra emlékeztet, melyeket római síremlékeken, az elülről szemlélőre ugrásra kész helyzetben, gyakran láthatunk; az abacus elülső oldalán kosfejet látunk ábrázolva. A másik szárnyas oroszlán, mely egyenesen áll, első lábai közt bárányt tart s jobb oldalra fordított, felemelt fejét és táltott száját látva, — szinte halljuk a bődülését is.

Ilyenek lehettek eredetileg a banjskai oroszlánok és ugyanaz volt a rendeltetésük is. Ebből viszont további következtetések vonhatók le. Első sorban az, hogy a két templom közel egykorú. Ezzel azonban nem akarjuk azt állítani, hogy egy mester vagy egy iskola alkotásai volnának. Legalább is az oroszlánok ellene mondanak ilyen feltevésnek. Mert míg a dečanii oroszlánok sörénye hosszú hullámokban esik, addig a banjskaiaké olyan schematikusan göndörödő elhelyezést mutat, amilyet — régi mezopotamiai hagyatékként, a rómaikori — a Mithras és Kybele kultuszokban szereplő — oroszlánoknál is gyakran láthatunk.

Szakértő építész bizonyára fedezne fel az építészeti részletekben is eltéréseket. De ezek megállapítása sem érintené azt az állításunkat, hogy a két templom körülbelül egykorú. A dečanii templom építését állítólag 1331-ben fejezték be. Fennebb említettük, hogy a szerb birodalomnak ekkor már megvolt Velenczével a kereskedelmi kapcsolata s a Kopaonik és Novobrdo bányái (melyekben raguzai és szász bányászok dolgoztak) már ontották az ezüstöt a szerb deszpotáknak.[1] Tehát volt miből megépíttetni a banjskai templomot is, mely nem sokkal idősebb lehet a decaniinál.

Mikor aztán a rigómezei ütközetben (1389) Szerbia elesett, s a török lett az úr, a templomot megfosztották minden ékességétől, melléje karcsú minaretet építettek, az értékes építészeti részleteket felhasználták az erődfalak javítására.

Aztán a török is elkerült onnan. A beszakadt fedelű templomban ismét egy-egy odavetődő szerb pap tart szegényes külsejű istentiszteletet. De csak a romok vannak és azok suttognak az egykori művészetről: rongyos ruhán egy-egy füstös, égett, értékét vesztett drágagyöngy.

---

[1] Jireček: Die Handelsstrassen u. Bergwerke von Serbien u. Bosnien während des Mittelalters. Prag, 1879. pag. 55.

Röviden ennyit el kellett mondanunk annak hangsúlyozhatása végett, hogy mi ezekben az oroszlánokban, mint a fennebb elmondottakból is kitetszik, régi keleti művészeti elemeknek a görög és római korban befolyásolt alakban való érvényesülését látjuk. Egykor a kultuszban volt jelentőségük ezeknek az ábrázolásoknak. Itt már elvesztették az eredeti jelentésüket s vagy újat vettek fel, vagy egyszerűen díszítő elemként szerepelnek. Nem csoda, hogy ez az elem a középkorban épen olasz mesteremberek révén jutott el ide, miután előbb Olaszországban gyökeret vert. Megmagyarázza Észak- és Délolaszországnak a Keletrómai birodalommal hosszú időn át való kapcsolata, azután a Levantéval való sűrű és közvetlen érintkezése; egyszerűen és röviden: mindazok az okok, melyek miatt a román egy egészen sajátos északi olasz ága fejlődött ki.[1]

És most visszatérhetünk az elejtett fonálhoz, a régi utakhoz.

Banjskától Novipazar-felé még rosszabb az út, mint addig. Nyilvánvaló, hogy ezt az utat csak azóta használják, amióta Novipazar jelentősebb hely lett, ami pedig már a török uralom korába esik. — Banjskán át rövidebb az út Mitrovicza s ezzel a Rigómező-felé, mintha előbb Raska-felé az Ibar-völgyébe kerülnének s onnan Slatina-felé igyekeznének ugyanoda. Az Ibar-völgyének az utolsó évszázadban s még inkább annak második fele óta egyébként sincs az a jelentősége, mint az ó- és középkorban, mikor egyfelől a Morava- s azon át a Száva- és Duna-völgyével való kapcsolatot képezte, másfelől a már említett bányavidék útja volt. Az Ibar-völgyének ez a nagy jelentősége akkor lesz meg ismét, ha olyan államhoz fog — egész terjedelmében — tartozni, amelynek egyik fő ütőere a Száva- és a Duna-völgye.

Az Ibar-völgyi utak kérdését tehát így foglalhatjuk össze: Slatinától a Rigómezőre ezen a völgyön át vezetett a római út; erre következett a középkori és végül a mi igazgatásunk alatt épült út. A római út épen úgy, mint a középkori, a Bandol-patak torkolata táján átkerült a folyó balbartjára s azon haladt Vucitrnig, Mitroviczánál átlépve a Sitnica-völgyébe s egyuttal a Rigómezőre. A Bandol-patak torkolatvidékén ágazott ki belőle a középkorban az az út, mely Banjskáig vezetett. További folytatása Novipazar-felé azonban újabb keletű. És semmi alapja annak a feltevésnek, amely Novipazarból Banjskán át a Sitnica völgyébe irányuló római utat vesz fel.

Még **Vucitrnbe** tett kirándulásunkról kell beszámolnunk. Ez a város Mitroviczától délkeletre fekszik, a Sitnica völgyében, mely folyó Mitroviczánál ömlik az Ibarba. A város tehát már valósággal a Rigómezőn fekszik, melynek egykor jelentős helye volt s ebből a jellegéből

[1] *A művészetek története.* Szerk. Beöthy Zsolt. II. köt 305–306 lap.

máig is megőrzött egyetmást. A Mitroviczáról hozzá vezető út jól épített műút, mely régebbi alapokon nyugszik. Vajjon rómaiak-e ezek az alapok, ma nem lehet eldönteni. Azonkívül, hogy az újabb kövezés egészen eltakarja, nehezítik a dolgot egyéb körülmények is. Így a 4. és 5. km. jelző kövek között, hol az út egy ma is használt kőbánya mellett megy el, az út és a vasút közé eső területen jó darab földön kupástégla töredékei láthatók; számuk sok, de nagyon kis darabok. Középeurópai szakember szemével nézve a dolgot, minden okunk meglehet, hogy ott római épület nyomokat tételezzünk fel. Azonban ezeken a cserépdarabokon kívül semmi egyebet nem találtunk, már pedig ezen a területen, mint mondottuk, ezek a cserepek ma is általánosan használtak. Ehhez járul, hogy nem messze mohamedán temető is van.

Magában a városban, Vucitrnben, a Sitnicától kezdve a főút annyira „római módra" épített, mint akár magában Rómában a főtvonalaktól kissé félreeső utak: 4—5 m. széles út, középen jelentékeny domborodással, míg a szélen kőlapokkal fedett csatorna mellett, valamivel magasabb gyalogjáró. Ezt az útépítési módot később megfigyelhettük Gyakovában is, míg Ipekben már nem ennyire tiszta a római alak. A másik két városban azonban akárcsak a Porolissumban kiásott útrészlet állana előttünk.

Itt tehát a konzervativizmusnak akkora fokával és olyan alakjával van dolgunk, hogy csak a hosszabb ideig való helyszíni tanulmányozás és egyéb jelenségekkel való összevetés segítene ki és tenne biztosabb ítéletűvé. Közép- és nyugateurópai analogiák itt nem sokat segítenek. Mennyire igaz ez, egy másik példa is bizonyítja. A város középkori erődítményéből egy torony és egy falrészlet még áll. Ez utóbbit felhasználják arra, hogy egy magtár egyik faláúl szolgáljon, míg a másik három fala későbbi keletű. Ez a magtár annyira római módra épült, mintha Varro, vagy más római mezőgazdasági író előírásának szemléltetésére irták volna.

IV. Nehány szó a régi hidakról.

Vucitrnnél van egy régi híd is, mely egykor a Sitnicán átvezetett, most azonban, hogy a Sitnica medret változtatott, céltalanúl áll ott, míg a közlekedést a mellette elvezető uton a folyó újabb medre fölé emelt, sokkal kisebb méretű híd segítségével bonyolítják le.

A régi hídat képben is bemutatjuk (*24. sz. képünk*), mert typusos példája azoknak a hídaknak, amilyen a törökök építette hídak nagy része. Ma kilencz nyílása van, de nem nehéz a fényképről is megállapítanunk, hogy eredetileg csak három, legfeljebb öt nyílása volt: a függélyes vonaltól jobbra levők. A másik négy ívből a két végső újabb,

mig legfiatalabb az a két ív, mely a régi öt után következik. Ezt a két ívet az idő viszontagsága is sokkal kevésbé viselte meg s ezért a fényképen is világosabb.

Az egész híd szépen faragott, szabályos quaderekből épült; fehér és vöröses quaderek váltakoznak épenúgy, mint a decanii templomon vagy a banjskai templom külső apsisán.

Mindezt azért mondtuk el, mert ott mindenki a mieink közül rómainak tudja a hídat s ezt az ottani előkelők bemondásaból állítják. A nép viszont azt mondja, hogy a híd ezeréves, amivel — bár szintén túlbecsüli korát — már közelebb jár az igazsághoz. A rajta történt javításokról nem tud senki semmit, ami nem csoda, mert az is már évszázados lehet, s ez a nép ilyesmit már nem őriz meg hagyományaiban.

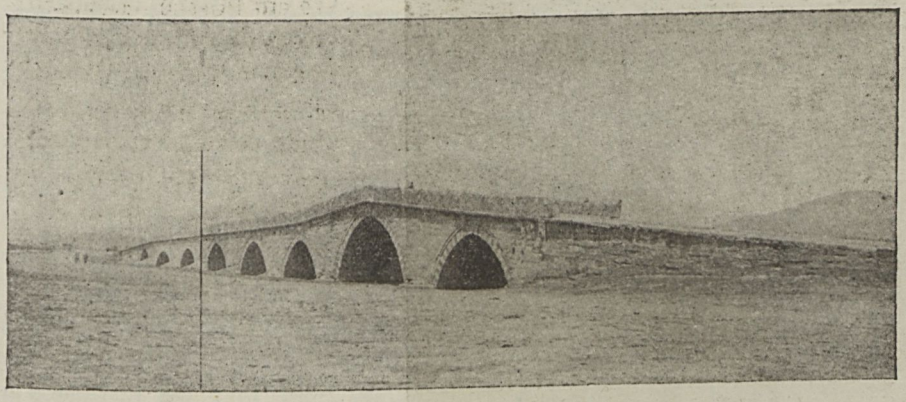

24. sz. kép. — Fig. 24.

A tiszta igazság az, hogy ezek a hídak, melyeket magyarúl *nyereg*-hídaknak nevezhetünk (németül: Kamelsrücken és Eselsrücken, francziául: pont à dos d'âne és en maçonnerie a nevük), semmiesetre sem a rómaiak, hanem a törökök alkotásai. Európában csak az egykor török hódoltsági területeken fordulnak elő. Viszont megtaláljuk őket Kisázsiában is (ahol — aki teheti — rendesen *mellette* kél át a vizen, épenúgy, mint errefelé!).

A most szóban forgó területen ilyen a fsaji híd, Gyakovában van egy magában a városban, egy másik, melyet már említettünk, a város délnyugati végén; ebbe egy arab irású emléktábla is van beépítve. Ilyen végül a Klina mellett említett kis híd is, hogy csak épen a hirtelen eszünkbe jutókat említsük.

Azt hisszük, hogy teljesen jó úton járunk, mikor e hídak őseit azokban a fából összetákolt átjárókban keressük, amilyeneket Ázsiát járt

utazók szoktak bemutatni. Ilyen hídnak régi példája látható domború-műves ábrázolásban egy Kr. u. 147-ből származó síremléken.[1] Joggal feltehetjük tehát, hogy a hídaknak ezt a typusát a törökök hozták magukkal elébb Előázsiába, majd Európába s ők kezdték alkalmazni a régi typusú, vízszintes hídak mellett. De az új typus nem szorította ki véglegesen a régit, mert ők is építettek ilyeneket és tévedne, aki a vízszintes hídakat e területen amazoknál mind régibbnek, illetőleg csak legújabb keletűnek tartaná.

Ilyen vízszintes hídnak egy részletét mutatjuk be *25. sz. képünkön.* Ez a híd Gyurakócz és Zlokucán között, Rudnicze-felé vezet át az Istok-vizén. Faragott kövekből rakott lábainak egyikén, domborúműben kivitt díszítés van: kétélű (75 cm. hosszú) csatabárd és egy négylábú állat kezdetleges ábrázolása; utóbbihoz hasonló másik kövön is van. Ez a csatabárd, mely egyszerű (nem kettős) alakban és mint alabárd a XV—XVIII. században Nyugateurópában is otthonos, egyes keleti népeknél pedig ma is megvan.[2] Maguknál a törököknél, úgylátszik, valami nemzeti jelvény is volt, mert pl. Gyakován egyik főúti ház kapúján, mint egy nehány soros arab irású szöveg kétoldali kerete is szerepel. Minthogy a kő, melyen ez az ábrázolás van, szerves része a hídnak, nem lehet szó pl. arról, hogy csak azok a kövek kerültek később oda, de maga a híd régebbi,

25. sz.kép. — Fig. 25.

[1] Oskar *Münsterberg*: Chinesische Kunstgeschichte. Esslingen a. N. 1910. I. köt. 48 lap, 26 kép.

[2] Aug, *Demmin*, Die Kriegswaffen etc. III. kiad. 1891. — *819 lap*, 9 szám és 1 jzt.; *820 lap* 15, 16, 18, 21 számok; *821 lap* 27 szám, *822 lap*, 32 *bis* szám; *825 lap*, 5 szám, stb. *Boheim*, Wendelin, Handbuch d. Waffenkunde. Leipzig 1890. — 437, 438, 440, 442, 445, 448, különösen 378 lap és 450 kép.

a török hódoltságot megelőző korból való: ez kétségtelenül amellett szól, hogy ezt a hídat is törökök építették. Különben ilyen szerkezetű, de nagyobb szabású hídak Előázsiában is vannak, még pedig a byzantinus uralmat követő időből. Korukat feliratos részük határozza meg s ez a rész szintén szintén annyira szerves része a hídnak, hogy nem lehet későbbi pótlás. Ismerünk ilyet a Tigris-folyó fölött, mely a felirat tanúsága szerint a mohamedán időszámítás 457-ik (Kr. u. 1065) évében épült.[1] Az arabok tehát még ezt az elődeiktől öröklött formát vették át s csak a törökök alkalmazták az új typust is.

Münsterberg, kinek munkájából fennebb idéztünk, azt állítja, hogy az u. neveztük nyereg-hídat a hajóközlekedés zavartalansága miatt csinálták és csinálják ma is Kinában, a vízszintes hídak mellett.[2] Azt hiszszük azonban, hogy ha ez Kinában *ma* így is van, tévedés amit szerzőnk mond. Mert Kina ugyanonnan tanulta ezeket a hídakat ismerni, ahonnan a törökök. Az utóbbiak pedig egész biztosan nem a hajózás érdekében építették ilyennek hídjaikat. A most szóban forgó területen fekvő hídak alatt soha semmiféle hajó át nem mehetett, mert hiszen azok a folyók, többségük inkább patak, még tutajjal sem járhatók, s hajózás soha *nem lehetett* rajtuk. Époly kevéssé, mint nem lehetett Kisázsiában a Meandros (Böjük Menderesz) azon ágain, melyeket ilyen módon hidaltak át. S akkor már inkább lehetett volna ilyen híd a Tigrisen ott, ahonnan a vízszintes hídat idéztük fennebb.

Nem lehet feladatunk és nem is érzünk magunkban hivatást arra, hogy a kétféle híd történeti és gyakorlati fejlődését az olvasó elé tárjuk: ez teljesen kívül is esik hivatásunk körén. Csupán azért ejtettünk e kérdésről pár szót, mert voltak szakember számba menők is, akik a nyereg-hídakat (így a fsaji hidat) rómainak tartották s ezért le kellett egyszer ezzel a kérdéssel is számolnunk.

* * *

Az érdeklődő olvasó, aki figyelemmel kisérte leírásunkat — talán joggal remélhetjük, hogy — arra a tapasztalatra juthatott, hogy e terület, Európa terra incognitája, archaeologiai és művészettörténeti szempontból egyaránt érdekes. Meglehetősen természetes, hogy néprajzi tekintetben is az. Bármily bonyolúltak legyenek a művészettörténeti kérdések — aminthogy azok, az azokkal foglalkozó elé mégsem tárulnak olyan nehézségek, mint az ethnographus és az archaeologus elé. Talán szükség lett volna a legutóbbiakat bővebben is kifejtenünk, hogy munkánk részére így biztosítsuk a jóindulatú megítélést. Ez azonban telje-

[1] *Berchem—Strzigovszky:* Amida. 31 lap, 15—16 kép, 13 szám.
[2] I, m. II. köt. 39—41 kép, 31—32 lap.

sen egyéni szempont lett volna s a lényegnek, t. i. e területről való régészeti tudásunknak, egy makulányi gyarapodást sem hozott volna. Így csupán azt kell megemlítenünk — és ez engedtessék meg mégis — hogy mindez két hónapi munka eredménye, melyben az oda- és visszautazás is benne van, a maga különféle formaságaival.

Kolozsvár, 1917. deczember 31.

Dr. Buday Árpád,
egyetemi cz. ny. rk. tanár.

Utóirat.

Azt az útat, melynek eredményeiről a fenntiekben számot adtam, a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Bizottságának felszólítására tettem meg. Előre kikötötték, hogy az eredményről jelentést kell tennem, mely az expediczió többi tagjának jelentéseivel együtt fog megjelenni.

Ennek a kötelezettségemnek eleget is tettem, mikor az itt olvasható jelentést beterjesztettem. Május hó 3-ról keltezve Gr. Teleki Pál úr Őméltóságától, a Keleti Bizottság előadójától levelet kaptam, melyben egyebek közt a következő értesítés van:

„Az Akadémia Keleti Bizottsága tárgyalta a publikálandó jelentést is, a mellékelt, az Akadémia által annak idején kiküldött biráló jelentése alapján. Az Akadémia úgy határozott, hogy mindazon uraknak munkáit, akik az idén is kimennének kutatásokat folytatni, nem most publikálja, hanem majd az újabb expedició eredményeivel együttesen feldolgozva és felkéri szerző urakat, hogy a birálatok kifogásait ez alkalommal vennék tekintetbe...“

Ugyanakkor kegyes volt Őméltósága közölni velem a tekintetbe veendő birálatot is, mely szóról-szóra így hangzik:

Másolat.

Mélyen tisztelt Méltóságos Uram!

A megtisztelő megbizásnak megfelelőleg átolvastam Buday Árpád dr. cz. ny. r. k. egyetemi tanár „Régészeti kutatás Albaniában“ czímű tanulmányát, s véleményemet a következőkben vagyok bátor előterjeszteni.

A dolgozat érdeme, hogy eddig ismeretlen területet nyit meg a kutatás előtt s több új, értékes irányítással és megállapitással szolgál. Az őskori és római nyomokon kivül figyelmet fordít az újabbkori műemlékekre is, tárgyalásuknál azonban sajnos, tények és pontosabb építészeti elemzés helyett csak nehány általános, meghatározó erő nélkül való jelzőre szorítkozik.

Nagyobb tájékozottságra vallanak azok a részek, melyek a római utakról, a római kőemlékekről szólanak, mely utóbbiak epigraphiai feldolgozása kifogástalan. Kevésbbé kielégítő ellenben művészettörténeti beállításuk. Csak száraz, mellékes részletekkel megterhelt, szemléltető erő nélkül való leírásokat találunk (lásd a 21, 23 és 35. lapot![1]) A 6. számú képen bemutatott síremlékek felépítésükben és indadíszük kezelésében pannoniai kőemlékeinkkel szembetűnő rokonságot mutatnak. Ez a jelentőségteljes összefüggés megérdemelt volna nehány szót. Súlyos kifogást kell emelnem Buday stilusa ellen, mely nemcsak magyartalan, lapos és erőtlen, de fölöslegesen bőbeszédű is. Példa gyanánt csak egy szemelvényt idézek a 69. lapról, hol az Istókon átvezető hídról a következőket olvassuk:[2] „Faragott kövekből rakott lábainak egyikén domborműben kivitt (sic!!) díszítés van: kétélű csatabárd és egy négylábú állat kezdetleges ábrázolása; utóbbihoz hasonló a másik kövön is van.(!)"

A magyar tudományosság reputációja megkívánja, hogy Buday munkája csak alapos stiláris revizió után láthasson napvilágot. Ugyanez alkalommal bátran törölni lehetne nem egy, fölösleges szószaporítással szétterpeszkedő olyan mellékes részletet, aminek tudományos dolgozatban nincsen helye. 1918. márczius 29."

Nekem tehát az lett volna a feladatom, hogy jelentésemet a most közölt birálat figyelembe vételével dolgozzam át s majd a folyó évi kiküldetésemről szóló jelentésemmel együtt terjeszszem ismét elő.

Úgy ítéltem, hogy ez reám nézve lehetetlenség; hogy — ha ezt megtenném — erkölcsi és tudományos harakirit követnék el.

Erkölcsi harakiri volna az, ha a kérdés tisztázása előtt anyagi támogatást fogadnék el tudományos munkálkodásomhoz attól a testülettől, amelyik azonosította magát azzal a birálattal, hogy: *„A magyar tudományosság reputációja megkívánja, hogy Buday munkája csak alapos stiláris revizió után láthasson napvilágot."* És pedig annyira azonosította magát, hogy a biráló nevét velem nem közölte. Ámbár őszinte hálával és köszönettel ismerem el, hogy a bizottsági előadó úr Őméltósága a legnagyobb gyöngédséget tanusított velem szemben a határozat közlésének formájában, — nem maradt más hátra, mint a folyó évi kiküldetés alól való felmentésemet kérnem.

Tudományos harakirit követnék el, ha ezt a birálatot szó nélkül hagynám s egy — *előttem ismeretlen* — ember szeszélye szerint változtatnék jelentésemen. Hiszen ha ezt megtenném, jogosan mondhatná akárki, hogy méltatlan vagyok a doktori czímtől kezdve összes egye-

---

[1] Nyomtatásban 21, 23 és 35—36 lapokon.

[2] Nyomtatásban 66. lap, ahonnan megállapitható az is, hogy az idézet nem tökéletes.

TUDOMÁNYEGY... Őskortudományi Intézete (Őskortörténet)

temi képesítéseimre és tudományos kitüntetéseimre. Arra nincs miért sok szót vesztegetnünk, hogy a Keleti Bizottság is magáévá tette a bírálatot. Hiszen ismerjük az ilyen határozatok keletkezési módját s a Keleti Bizottság természetesen nem tételezhet fel sem rossz hiszeműséget, sem felülességet a maga bizalmi emberéről.

Elhatároztam tehát, hogy jelentésemet minden változtatás nélkül kiadom és felszólítom az egész tudományos nyilvánosság előtt birálómat, mutassa meg pontról-pontra, hogy mi az, ami jelentésemben a magyar tudományosság reputációját veszélyezteti?

Ilyen módon az egész magyar tudományos közvélemény, sőt minden intelligens olvasó megítélheti, hogy vajjon *szabad-e egyetlen idézet után*, melyhez hasonló germánizmus (különösen archaeologiai és művészeti) irodalmunkban épen nem ritkaság, — olyan hangú következtetést levonni valakinek a tudományos munkásságáról, mint birálóm teszi?[1] Ezek után talán nem túlságosan meglepő, ha a bírálat főjellemvonásának azt a törekvést látom, hogy engem a Magyar Tudományos Akadémia előtt lehetetlenné tegyen.

De jellemzője a bírálatnak a felületesség is. Így mindjárt az első sorokban *tanulmány*nak mondja *jelentésemet.* Már pedig ugyebár mások a követelmények a tanulmánynyal és mások a jelentéssel szemben? Míg a tanulmánynál nem részletezünk, hanem már megállapított eredményeket összegezünk, addig a jelentésben eddig nem ismert adatokat ismertetünk, már ismerteket újból megvilágítunk, új megállapításokat indokolunk, régieket czáfolunk s ehhez használjuk a fényképező gépet, a rajzot, a mérőszallagot, a leírást, elbeszélést, történeti visszaemlékezést, adomát, — szóval mindent, amitől remélhetjük, hogy olvasónk elképzelését előmozdítja s így adatainkat reá nézve hasznosakká teszi. De gondolunk arra is, hogy valaki, valamikor odamegy, látni akarja, sőt felismerni és ellenőrizni, amit mi most elbeszélünk. Kötelességünk tehát annak a jelenségnek, helyzetnek vagy tárgynak lehetőleg pontos megjelenítése. Csak egy nagyon közel eső példát hozok fel, melyet ennek a folyóiratnak előző kötetében megbeszéltek: az ádámosi mennyezetfestmények és templomi székek esetét. Vajjon, ha az, aki azok lebontását elrendelte és aki azt a munkát végezte, a kellő „bőbeszédűség"-től nem irtóztak volna, megtörténhettek volna-e az újrafelállításnál azok a tévedések, amelyek tényleg megtörténtek s amelyek miatt a mennye-

[1] Birálom pl. *stilusom* ellen *„kifogást emel;"* szerinte a dolgozat: *„megállapítással szolgál,"* *„figyelmet fordít;"* a síremlékek: *„rokonságot mutatnak"* s végül a nagy nyelvtisztogató egyetlen mondatában: *reputáció, stiláris revizió* bizonyítják, hogy enemű kifogásait csakugyan lelki szükség sugallotta.

zetfestmények és szentélyszékek az esetleges *tanulmány* szempontjából rengeteget, majdnem mindent elvesztettek hiteles adatnyújtó képességükből? Ezért felületesség az, ha valaki a *jelentést* a *tanulmány* mérlege alá teszi és megállapítja, hogy *„fölöslegesen bőbeszédű"*.

De felületesség az is, ha valaki megállapítja, hogy a *kőemlékek epigraphiai feldolgozása kifogástalan* s egy sorral alább kifogásolja a sok *száraz, mellékes részletekkel megterhelt, szemléltető erő nélkül való leírást.* Mert a feliratos emlék leírásához azok a részletek is odatartoznak; hiszen csak azok alapján gyakorolható a kritika és lehetséges a hermeneutika. *Azok nélkül nem lehetne a felirattani feldolgozás kifogástalan.* Épen azért azt kell hinnem, hogy ez a kijelentése birálómnak nem annyira meggyőződéséből fakadt, mint inkább abból a feltevésből, hogy római feliratot közölni talán mégis csak tudok.

Végül felületesség az is — ez az enyhébb lehetőség — ha jelentésem elolvasása után szemrehányást tesz azért, ahogyan a (közép- és) újabbkori műemlékekkel foglalkozom. Aki jelentésemnek egyetlen lapját, az elsőt elolvassa, maga megítélheti, hogy nevezhető-e ez a kifogás jóhiszeműnek?

Ezek után a birálón a sor, hogy részletesen felsorolja azokat a botrányos hibákat, melyek alapján a magyar tudományosság reputációja érdekében szükségesnek látta a Magyar Tudományos Akadémiát óvni attól, hogy jelentésemet alapos stiláris revizió nélkül kiadja.

Itt megkaphatja az egész jelentést változatlanúl; még a tollhibákat sem javítottam ki, hanem sajtóhiba jegyzékbe tettem. Mindössze a 18. lapon levő 1. jzt. új s az ebben megirtak következtében a 19., 21., 24. lapok pár szavas jegyzetei, végül a 11. sz. kép és felirat. A jegyzetek megmondják, hogy miért kellett ezeket utólag betennem.

Végül illesse hálás köszönetem e folyóirat szerkesztőjét, hogy jelentésem változatlan közlését lehetővé tette s ezzel módot adott arra, hogy amennyire tőlem telik, tisztázzam magam e súlyos, de — legalább a mi ítéletünk szerint — igazságtalan vádakkal szemben.

Erre a tisztázásra szükségem van elsősorban az igazság miatt, de azért is, hogy megbizóimnak ne legyen okuk csalódottságot érezniök azon, hogy engem tudományos feladattal biztak meg.

Mindezek felett tisztázni kell e vádakat azért, mert közérdek, hogy a becsületes munkának meglegyen a maga igazsága és ne állhasson útjába sem a rosszakarat, sem a felületesség!!

Dr. Buday Árpád.

Recherches archéologiques en Albanie.

(Abrégé.)

Les lignes ci-bas contiennent le compte d'une route de recherches archéologiques. Mais le titre n'embrasse pas tout, ni du point de vue du contenu, ni de point de vue du pays parcouru. Pour cela il est nécessaire de l'expliquer. Le devoir de l'auteur de ces lignes était *de prendre notes des restes préhistoriques et antiques, tandis que pour les souvenirs du moyen-âge et de la nouvelle époque, c'est un autre qui en a reçu l'ordre.* En son lieu nous en trouvons l'explication, d'avoir dépasser sa sphère d'activité et toucher certains souvenirs du moyen-âge et de la nouvelle époque. Surtout lorsque les souvenirs de ces époques servent á justifier un'assertion, ou si il y a question d'un tel souvenir, que l'expert compétent ne pût pas prendre en note, et dont la publication peût rendre service aux cercles scientifiques, sans aucune explication analysante.

Au pont de vue du terrain, il nous faut faire savoir les suivants: *le terrain principal des recherches était Metochia ou Metoja, mais il y a ajouté le terrain voisin Hasi, qui le borde au sud, et comme l'occasion se présentait, il fit des excursions dans les vallées des fleuves Ibar et Sitnica,* malgré que ces territoires tombent absolument hors du titre, et n'ont jamais appartenu á l'Albanie.

Après ceci nous pouvons passer au compte détaillé.

I. Les souvenirs archéologiques de la Metochia ou Metoja.[1]

On désigne avec le nom *Metochia* ou *Metoja* ce bassin, dont l'extrémité du S—O. est *Djakova*, et directement au nord de celle ci se trouve *Ipek* (en alb. Peja, en serbe Pecs); en rapport historique nous pourrions aussi le nommer bassin d'Ipek, car dans l'histoire c'est cette ville qui joue le plus grand rôle. Comment devons-nous le nommer du point de vue géographique, quel est son caractère et jusqu'où s'étend-il, ce sont des questions qui doivent être réglées par les géographes. Nous ne visitons que la ligne tirée de la frontière de l'ouest a travers Ipek, et dont l'extrémité du sud s'appuie sur Djakova et á l'ouest de laquelle s'élevent de hautes montagnes. A *l'Est* nous pre-

---

[1] Voir la croquis de la carte géographique de la fig. No. 1. (pag. 4.) Le croquis a été préparé d'après une carte militaire (1 : 200.000) corrigée en parties. La planche de *Novipazar* de la carte citée, avec l'aide de laquelle le croquis a été préparé contient des corrections qui s'étendent jusqu'au 2 oct. 1915.

nons pour frontière la rivière Istok, et à partir de son union avec le Drin Blanc, c'est ce dernier qui nous sert de frontière; au *NE.* cette frontière n'est respectée ni par la nature, ni par nous, car au NE. nous avons déployé nos recherches bien au delá de la rivière Istok. Au *Sud*, les points d'extrémité des frontières établies maintenant, se trouvent à une quinzaine de kilomètre l'un de l'autre, le terrain se rétrécit donc assez visiblement. Au *Nord*, nous avons pris comme frontière la Mokra Planina, c'est-á-dire son pic de l'extrémité du sud, la Podgara, et c'est jusqu'ici que s'étendent nos recherches.

De ce terrain, déterminé de cette façon, nous savons sûrement que pendant le moyen-âge, jusqu'á la fin du XIVe siècle, c'est-á-dire jusqu'au commencement du XVe siécle, époque dans laquelle il est parvenu sous le joug turc, joue un rôle assez important dans l'histoire de la péninsule du Balkan. Le nom du car Dusan (1334—1355) nous rappelle maintenant encore le puissant empire d'autrefois. L'église de Decani et son couvent est aujourd'hui aussi une des fiertés de cette presqu'île, l'église et le couvent de Saint Save, près d'Ipek, sont, même dans leur état actuel, les souvenirs respectables de l'ancienne richesse. Ce couvent peut tenir droit á notre intéressement, aussi de notre point de vue. C'est ici que siégeait le patriarche Arséne Csernojevics, qui encouragea 35.000 familles serbes, á s'enfuire du joug turc et á chercher au sud de notre pays, une nouvelle patrie, plus belle, plus sûre, meilleure, et même plus riche que leur ancienne patrie. Le couvent et l'église de Studenica sont en ruines, enfouies dans la terre, nous en avons trouvé á peine quelques débris. Et pourtant, même ainsi dans leurs ruines, ils paraissent si grandioses, que nous devons supposer qu'ils ne devaient pas être plus petits que les autres.

Nous pourrions continuer la suite, même alors aussi, si nous démontrions, ce qui est déja assez clair d'après les données de ci-haut, que ce terrain possédait dans les XIIIe et XIVe siècles de grandes richesses, et par ce fait l'art y florissait aussi.

A l'époque où, dans le nord de la péninsule l'influence hongroise a commencée á y régner, á l'ouest c'est l'influence italienne qui a pris place, et lorsque á l'est et au sud de la peninsule, l'empire byzantin, est tourmentée par les guerres civiles, en Asie, serré par les conquérants turcs, pouvait á peine se maintenir.

Il est certain que ces souvenirs n'étaint déja, alors non plus, des choses vivantes. Nous voulons dire avec cela, que l'art représenté par ceux-ci, était tout-á-fait étranger, il n'était pas né du besoin intellectuel du peuple, et ses auteurs n'étaient pas sortis de ce peuple. C'était étranger á tout point de vue, et qui n'a pas été créé d'après la compréhension, mais simplement par le désir de l'imitation ou par le désir

d'ostentation. Mais ceci est de même partout, aussi en Occident. Lá aussi ce sont de telles causes qui ont fait naitre de semblables constructions, et c'est seulement plus tard, d'après celles-ci que leur compréhension a étée générale. Ici aussi, le peuple était bien moin civilisé, et les beaux temps ont pris fin bien plus vite, que la compréhension de celles-ci n'ait été possible dans toutes les couches de la population. Mais ce serait une faute de leur disputer toutes les valeurs locales. Outre ceci, il est impossible de supposer, que ces constructions n'avaient obtenu aucun effet sur le peuple habitant cette terre sur laquelle elles se dressaient. D'autant moins qu'elles ne se dressaient pas seules, car nous voyons que dans les terres voisines se trouvaient plusieurs semblables.

Mais, même dans le cas ou nous ignorerions les données de cihaut, alors aussi il nous faudrait supposer, que dans l'antiquité une vie civilisée assez importante se menait en cet endroit. Le terrain bordant la mer, qui se trouve á l'ouest de celui-ci, est entré de bonne heure dans la sphére de civilisation de la mer méditerrané et spécialement de la Grèce. Nous avons des données certifiant que les voyages en mer des grecs s'étendaient, déja au VIe siècle avant J. Ch., jusqu'au Quarnero et c'est depuis le IVe siècle que les grecs forment des colonies sur les côtes de cette mer.[1] Mais, même si nous n'aurions pas ces données, il nous faudrait supposer que cette culture, des pays de l'Orient, qui est parvenue en Italie par le nord du Balkan, et de l'autre côté par la mer, avait son effet aussi sur ce terrain.[2]

Au commencement du moyen-âge c'est justement á travers cet endroit, que pénêtrent dans la peninsule les vagues de la migration des peuples, et s'y enfoncent jusqu'au milieu (p. ex. Alarich), — il nous faut donc supposer qu'il n'est pas rester intact lorsque l'art grec, commençant á gagner de l'importance historique, s'y est loger en le traversant du nord au sud. Enfin, ce n'est pas une hardiesse de dire, que toutes les influences de culture européennes et asiatiques, qui ont touché en si grand nombre le terrain macedon, ont sans doute fait sentir leurs effets aussi sur ce terrain-ci. En outre il ne nous faut pas seulement supposer ceci, car au moin du point de vue de l'époque historique, nous avons des preuves évidentes, dans les monnaies parvenant á la lumière depuis longtemps, parmis lesquelles nous en trouvons de Paionia, de la Macédonie et de Thasos (originelles et imitations barbares), ainsi

---

[1] Carl *Patsch : Das Sandschak Berat* in Albanien, Wien, 1904 pages 3–4.

[2] Dr. *Pósta* Béla : Les membres ornament aux en bronze de Kiscsür. Travaux de la section num. et arch. du Musée Nat. de Transylvanie. 1916 (VII) 2e fasc. pages 50 et suiv.

que des monnaies des villes-mines illyres — comme Damastion et Pelagia — et enfin de Dyrrachium et Apollonia.[1]

Depuis le IIIe siècle avant J. Ch. nous savons sûrement que, sous Pyrrhus, ce terrain se trouve aussi dans le tourbillon de l'histoire européenne, et n'en sort pas, malgré que nous n'avons aucune description de son rôle, séulement de celui des terrains l'entourrant. Depuis que les pays, bordant la mer Adriatique, entre la première et deuxième guerres puniques (nous pouvons dire en 229 avant J. Ch.), sont parvenus sous l'influence romaine, mais surtout après l'occupation de la Macédoine, ce terrain ressentit aussi cette influence romaine, qui cherchait naturellement, á travers ce terrain, le contact avec la Macédoine. Après la conquète de la Dalmatie et de la Tracie, l'influence romaine devait donc s'étendre, aussi sur le terrain qui se trouvait entre les pays conquis. Il ne pouvait pas se soustraire des troubles, qui ont aidé á abattre l'empire romain d'Occident, et après ceux-ci, comme nous l'avons vu, il vivait pendant un certain temps, comme faisant partie de l'empire d'Orient, puis se sépara politiquement de ce dernier, mais en y restant attaché du point de vue de culture, quoiqu'il s'approcha très souvent de l'Occident.

Les données d'ici-haut nous certifient que cette terre inconue jusqu'aux derniers temps par l'Europe, doit être sans doute une terre intéressante pour les recherches. Et si nous connaissons quelques détails de l'histoire de sa nouvelle époque, les données *semblent* certifier que l'histoire des époques précédentes n'est pas tout-á-fait couverte par le tapis de l'ignorance. Nous avons des points de base d'après lesquels nous pouvons en parler quelque peu. Mais ce ne sont pas des déterminations faites d'après des données directes, mais des conclusions obtenues par des moyens indirectes, qui peuvent bien être bonnes pour motiver la mise en marche du labeur, mais ne peuvent être suffisantes pour établir la certitude historique. Car, au point de vue des détails, et ces derniers sont nécessaires pour établir une image exacte, nous sommes si désorientés, que nous devons être reconnaissants, si nous réussissons á gagner une donnée certaine, qui en causant une fente au voile de l'ignorance, nous donne aussi plus de possibilité du point de vue des détails.

Comme moyen de recherches, il n'y a qu'un seul qui fut possible: *visiter, si possible, le plus de contrées habitées, visiter les bâtiments, si il n'y a pas de souvenirs importants enmurés, et enfin questionner.* Il n'est pas difficile de s'imaginer, que sur un terrain occupé, auprès d'un

---

[1] Evans: Antiquarien Researches in Illyricum. — Archaeologia or Miscellaneous tracts relating to antiquity. London, 1885, vol. 49, page 67.

degré de culture si bas, et avec cela une réserve religieuse, on ne peut faire que très peu d'observations.

Du point de vue des résultats des recherches, notons les suivants:

Nous n'avons trouvé aucune donnée de l'époque **primitive** *qui concerne le pays de Metochia.* Nous avons bien vu dans la collection de pater Clement du couvent franciscain d'Ipek, une hache de pierre polie, percée d'un trou, mais le lieu de trouvaille est le pays de Skodra (Scutari).

Nous avons trouvé et pris en note bien plus de souvenirs de *l'époque* **antique,** *surtout des monuments romains,* mais nous devons et pouvons toujours espérer beaucoup plus de ce pays. Quelques mots nous expliquent aussi pourquoi il n'y a pas plus de souvenirs parvenus á la lumière du jour. La cause princípale est premièrement l'ignorance du peuple et son indolence. Il s'a joute á cela, que l'agriculture, qui est dans les autres pays de l'Europe, la fidèle alliée de l'archéologue, ici n'était que superficielle, et ne s'enfoncait qu á quelques centimètres de profondeur, et c'est dans cet état qu'elle se trouve, en plus grande partie, aujourd'hui aussi. Quoique l'améliorement est visible, depuis que notre gouvernement militaire procure des charrues de fer, et que nos soldats réservistes enseignent le peuple á les manier. En outre, ce n'est qu'une très petite partie du bassin qui est cultivée. La plus grande partie est couverte de buissons, où on ne peut que faire pâturer, de manière que, si il y avait ou si il y a des souvenirs dans la terre, ils deviennent de plus en plus enterrés au lieu de parvenir á la lumière du jour.

Pour bâtir, on n'a pas l'habitude de fonder profondément, à moin que pour les églises. C'est l'explication de cette circonstance, que le peu de souvenirs qu'il y a, sont près que tous enmurés dans les églises.

De cette manière, il est compréhensible qu'à l'avenir nous espérons beaucoup plus de trouvailles, c'est-á-dire quand les circonstances signalées se formeront favorablement. Quoique nous n'étions déja plus gênés par la sauvagerie du pays, ni par le fanatisme du peuple, dont parle mainte fois Evans.[1]

[1] Evans, o. c. pag. 66 et dans d'autres lieux aussi.

Il était nécessaire de faire connaitre au lecteur ces quelques circonstances locales qui se rapportent au pays, pour obtenir un jugement exact du résultat. Le lecteur trouvera les lieux de trouvailles sur la carte ci-jointe (pag. 4., fig. 1). Nous donnons les lieux dans le même ordre que nous les avons visités. Car de cette manière la matière peut être mieux étudiée, que si on la groupait, soit par époques, soit par contenu.

Ipek (Peja, Pecs).

Jusqu'ici cette ville n'était pas connue comme lieu de trouvailles de souvenirs de l'époque antique. Evans, mentionne bien, et cette mention a été acceptée par le Corpus Inscriptionum Latinarum, que sur la montagne Jerina ou Jarina, on a trouvé un monuments romain avec inscription, mais il ne l'a pas vu et par ce fait ne l'a pu copier.[1]

Moi même, j'ai aussi chercher ce souvenir, mais je ne l'ai pas trouvé. La Montagne Jerina n'a aucun rapport avec les romains, et d'autant moin la „forteresse" qui se trouve dessus ou plutôt dedans la montagne. Cette forteresse n'est pas autre que quelques entrées de grottes, qui sont dans le flanc de la montagne, et qui sont difficilement accessibles, même avec les desseins les plus paisbles. Ces grottes insignifiants, sont ralliées les unes aux autres par des couloirs abrités.

Il est aussi en vain de chercher dans ceci les traces des romains, que de chercher celles des hommes primitifs habitants les grottes. Le peuple déclare cette grotte comme l'habitation d'une sorcière *nommée Jerina*, mais tout ce qu'on parle de cette sorcière, laisse plutot supposer qu il y a question d'un simple nid de brigands.

Celui qui regardera la carte géographique détaillée, arrivera bien vite á cette supposition, que la vallée d'entre Ipek et Plav, où se trouvent les grottes dont nous avons déja parlé et encore bien d'autres, est traversée par une route romaine. Nous établissons qu'aucune trace de telle route ne s'y trouve. La route qui la traverse maintenant a été construite, pour remplacer l'ancien sentier, par notre gouvernement, avec beaucoup de difficultés et pas moin de dépenses. La route traversant la montagne, longeant au commencement la route dont venons de parler, a été batie par les monténégrois, lorsqu'après la guerre du Balkan de 1912—1913, ce territoire est passé dans leur propriété.

Tous ces faits sont aujourd'hui, en partie en notoriété, et en partie facilement et sûrement constatables, et c'est pourquoi nous nous en rappelons, pour que les scrutateurs de plus tard, s'appuyants sur les données d'Evans et de C. I. L. ne s'arrêtent pas devant des points de questions insolubles, ou devant des restes les menants sur de fausses routes.

Comme s'est arrêté l'auteur de ces lignes devant l'un des monuments les plus considérables d'Ipek. Le dessin de ces ruines nous est montré par notre *fig. No. 2., pag. 9.* Les murs forment un carré irrégulier, dans les coins se trouvaient des tours saillantes, qui, selon les signes devaient être rondes. Les ruines se trouvent tout près de la

[1] Evans, o. c page 69, CIL.III. ad no. 8295.

ville, dans le coin du nord de celle-ci, entre la route menant á Rudnik et la rivière Bistrica, au bord de cette dernière.

Le mûr le mieux conservé est celui du nord, dont on a déja enlevé la couverture extérieure, mais qui est encore en certains endroits 3 m. de hauteur et 1 m. d'épaisseur. Les autres murs ont été emportés en plus grande partie, et leur position d'autrefois n'est marquée que par leurs débris. La longueur du mûr du nord, en y comprenant aussi les tours du coin, est de 112 m. Á 28 m. de la tour du NO. le mûr portait une ouverture de 8 m. de largeur: il est possible que l'une des portes était ici. Tandis que des deux côtés de la porte du coin du SO. nous trouvons les restes de deux tourelles, ici rien ne montre de telles choses. C'est seulement 36 m. plus loin d'ici que nous trouvons une tourelle de forme de demi cercle, de 4 m. de largeur et 3 m. de profondeur.

La construction du mur est celle, dont on se sert encore aujourd'hui aussi dans la contrée d'Ipek: *des deux cotés on remplit le mur de pierres moyennes, tandis que le reste* est rempli de débris de pierres, avec beaucoup de mortier. Dans le mortier on met, á une certaine hauteur, une ligne de briques (comme dans l'opus incertum romain), même très souvent on couche une poutre dans la longueur du mur, afin de donner aux pierres plus de solidité. Dans les alentours d'Ipek, nous voyons très souvent de telles constructions de murs. Ce qui concerne spécialement notre mur en question, nous trouvons très peu de briques. Alors aussi nous ne voyons que des petits morceaux, dont nous pourrions supposer qu'ils proviennent de briques romaines.

A l'endroit marqué d'une croix de notre *fig. 3*, nous pouvons très bien distinguer la trace de la poutre qui y était couchée. Dans la même figure, nous voyons aussi les restes de la tour du NO. dans lesquels, il n'y a pas longtemps, on a établi des tranchées et des abris de mitrailleuses. Le diamètre de la tour est de 20 m., l'ouverture d'entre les extrémités des murs est de 14 m. Ces mêmes mesures peuvent être établies aussi pour les tours du NE. et du SE. La distance d'entre ces deux tours est de 120 m., c'est-á-dire la longueur de mur de l'Est. Les restes du mur du Sud, á partir de la tour du SE. sont d'une longueur de 99 m. Là nous trouvons les restes d'une tour démolie, et une ouverture de 15 m. de largeur, probablement une entrée. De l'autre côté de l'entrée, les restes d'une autre tour. L'ouverture intérieure de cette tour est de 7·5 m., son diamètre est d'environ 9 m.

Le mur de l'ouest est partagé en deux parties par une tour, où se rencontrent deux murs, de direction différentes. La tour est à une distance de 48 m. du coin du Sud-Ouest, et son ouverture intérieure

ainsi que son diamètre sont de même grandeur: 16 m., et á une distance de 85 m. du coin du NO.[1]

Le terrain entouré par les mûrs est cultivé de la même manière que celui d'en dehors des mûrs. Dans des endroits nous voyons des petits amoncèlements de terre, qui couvrent probablement des ruines de bâtiments, nous avons marqué ces endroits, ainsi que le canal arrosant qui traversait la forteresse. En outre dans tout le terrain nous trouvons des débris de tuilles (imbrex) d'après lesquels, dans toute l'Europe centrale, on a l'habitude d'inférer á des souvenirs de batîmens romains. C'est pourtant l'objet de couverture générale, qui est en usage, de nos jours aussi, dans l'Europe du Sud.

Notre *fig. 4* nous montre l'état du terrain entouré des mûrs, tel qu'il était le 27 juin 1917.

Nous ne devons pas nier, qu'au point de vue de l'époque de provenance de ces ruines, nous sommes dans un état difficile. Car celui *qui voit notre plan*, peut croire très facilement á notre première supposition c'est-á-dire que *dans ces ruines, nous voyons les restes d'un camp basromain, ou d'un camp byzantin.* Lorsque nous avons fait cette supposition, nous n'avons pas oublié, qu'il y a quelques questions qui demandent toute attention, et qui ne peuvent pas être simplement maniées. Ainsi que les tours, ajoutées á l'extérieur des coins, c'est-á-dire des murs et leur forme ronde, ne sons pas contraires á l'époque byzantine, mais la manière de construire et ce fait, qu'aux alentours d'Ipek, aucun souvenir de l'epoque romaine, ni byzantin n'a été trouvé jusqu'ici, nous ont en tout cas conseillé á réfléchir. Et non sans raison. Nous avons déja eû, plus haut aussi et nous aurons encore l'occasion de montrer plusieurs fois des symptômes surprenants de ce conservatisme. Nous ne pouvons donc refuser a priori cette possibilité, qu'ici, ainsi que dans bien d'autres, les turcs ont accepté les formes byzantines, qui, á leur tour, reposent sur les traditions romaines. La question ne pourrait être parfaitement éclaircie qu'après un fouillement systèmatique, mais justement ceci était impossible.

Nous restaient donc les preuves imédiatées.

Malgré les recherches les plus soignées, je n'ai réussi á découvrir au une tradition concernant ces ruines. Donc il n'est pas probable que ces ruines soient les restes d'un camp turc. Ce qui concerne l'empla-

---

[1] Dans toutes les mesures, nous nous sommes efforcés á obtenir des mesures exactes. Nous devons pourtant faire remarquer que, celles-ci ne veuvent être de ponctualité absolute. Ceci est causé par l'état des tours et des murs, et que ceux-ci sont couverts de buissons et d'herbes. Il est naturel que nous ne pouvons obtenir des mesures exactes qu'après des fouillements.

TUDOMÁNYEGY Ökortudományi Intézete (Őskortörténet)

cement des tours, que celles-ci soient carrées ou rondes, nous trouvons en Orient toute une série d'analogues, dans la province d'Arabie,[1] c'est á-dire dans une telle contrée, qui est parvenue sous la domination des turcs, après méditations romaine, byzantine ou arabe. Un peu plus au Nord de cette contrée, auprès du fleuve Euphrates, Rusafah était une des stations importantes de la route des caravannes d'entre Palmyra et Sura, dont les ruines, outre la différence qui s'y présente dans la grandeur, nous donnent très bonne analogie pour l'interprétation de nos ruines d'Ipek. En général on attribue á Justinianus les murs de Rusafah qui existent encore à nos jours, mais les nouveaux explorateurs les disent plus anciens encore et comme provenants probablement de Diocletianus.[2]

Comme les analogues cités plus haut sont certainement des monuments romains, ou byzantins, nous n'avons pas raison á nous détourner de notre supposition originelle, jusqu'á ce que les résultats réels d'un fouillement systèmatique ne nous en prouve le contraire.

Á Ipek nous avons trouvé d'autres traces, qui sont sans aucun doute des traces romaines. Pas loin du camp que nous venons de décrire, se trouve le *Teftedar-dsamia,* dans le mûr du devant duquel nous avons trouvé beaucoup de briques romaines enmurées. J'ai pû en mesurer une; ses mesures sont: 37×22×5 cm.

Mais nous avons fait une trouvaille bien plus importante, au bord du Bistrica ou plus tôt dans le lit même de la rivière, qui se trouve aussi tout prêt du camp. C'est le lieu de sépultures de *deux familles romaines*, qui étaient sûrement en proche parenteté, dont *nos fig. 5 et 6* nous en montre l'état originel. Premièrement nous avons trouvé, d'après les indications des débris de couverture á bordures (tegulae), l'extrémité de ce mur que nous voyons aux pieds du soldat dans notre fig. 5. Le mur doit être le mur d'une telle clôture, dont le plan d'alors nous est montré par *notre fig. 7.* La méthode, selon laquelle on a bati ce mur, est opus incertum et telle que, comme nous l'avons dit plus haut, est encore aujourd'hui aussi de coutume dans cette contrée. Dans les champs voisin, qui sont tranchés par des canals d'arrosement, qui sont de coutume ici, nous trouvons dans plusieurs endroits des traces d'anciennes routes, larges de 4·2—4·5 mètres, et les pierres qui ont été trouvées lors des creusements des canals nous le certifient.

Enfin le 2 juillet quand le fleuve s'est tarid, dans le lit même du

---

[1] *Brünnow-Domaszewski*: Die provincia Arabia. Strassburg, 1905, tom. II. page 1 et suiv.

[2] *E. Sarre u. E. Herzfeld*: Archaeologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet, Berlin 1911. Tom. I. pages 136 et suiv.

fleuve, comme le montre le carré interieur de notre fig. 7, nous avons trouvé sur la tombe *trois pierres avec inscriptions latines.* Et quand en été, le fleuve s'étant tout a fait desséché, notre direction de lá a fait lever les pierres, on a trouvé encore une *quatrième pierre avec inscription.* Des trois premières j'ai fait des photographies, et des moules lottinoplastiques, et j'ai pris des mesures selon que le cour du fleuve me l'a permis. La quatrième n'est connue de moi, que par la photographie, que mon ami de la m'a envoyée, après l'avoir sortie du fleuve, car il a eu l'obligence de les photographier toutes les quatres.

Ces souvenirs á inscriptions sont les suivants:

Fig. 8. Sa matière est du marbre; haut de 193 cm. dont 65 cm. forment le piedestal, 108 cm. la table d'inscription, qui est d'une profondeur de 5 cm.; 10 cm. forment le bord orne avec roquettes en relief; l'espace entre l'inscription et ce bord est de 6 cm., et est membrée en parties convexes et concaves. — La largeur de la pierre est de 65 cm., dont 8—8 cm. forment le bord, 5—5 cm. compose le membrage de passage. — Son épaisseur est de 25 à 30 cm.

L'inscription voir à la page 19.

La hauteur des lettres est de 2·5 cm. et l'espace d'entre les lignes est de 0·5 cm.

Dans la troisième ligne le mot *Karo* n'aurait pas eu assez de place, c'est pourquoi les deux dernières lettres sont plus petites et sont entrées dans le membre concave du ruban. Autrement ces sont des lettres soigneusement gravées, et qui paraissent provenir des années touchant les IIe et IIIe siècles.

C'est un tombeau de famille que s'est fait faire *Aelius Maurus,* pour lui, pour son fils *Candidus,* et pour sa *femme* de nom inconnu.

Nous connaissons un Aelius Maurus que mentionne la biographie de Septimius Severus.[1] Nous n'avons aucune raison á ne pas tenir notre Aelius Maurus, identique avec l'écrivain, quoique rien ne le fait croire, sauf l'identité du nom. L'écrivain a pû vivre en tout cas jusqu'á la fin du IIe siècle après J. Ch.

Je dois la ponctuelle photographie **de l'autre pierre,** montrée par *notre fig. 9,* á mon ami déja cité, car moi-même je n'ai eu que l'occasion de faire celle que je montre par notre fig. 6, comme la pierre était á quelques centimètres dans l'eau, je n'ai pû faire de moule lottinoplastique.

---

[1] Script. Hist. Aug. Editio Peter (1865) tome I. page 139. Vitta Severi, Cap. XX.

La *hauteur* de la pierre est de 165 cm., mais au dessus de la niche, un petit morceau en a été brisé. La niche est de 47 cm., le bord du dessous de celle-ci est de 12 cm., la table d'inscription qui est d'une profondeur de 5 cm. est de 67 cm., le passage entre le bord et la table d'inscription, qui est membré en parties convexes et concaves, est de 7 cm., le piedestal est de 25 cm., son passage est de 7 cm. *La largeur* est de 76 cm., les deux bords sont de 12—12 cm. la table d'inscription de 40 cm., et les membres de passage de 6—6 cm. *Son épaisseur* est de 25 á 30 cm.

Dans la niche, qui représente une aedicula á colonne ionne, se trouvaient les portraits d'un homme et d'une femme, et entre les deux á peine apercevable, le portrait d'un enfant. De ce dernier, vu les petites dimensions, nous n'avons rien á dire. Le costume de l'homme est celui qui est de coutume sur de tels souvenirs, sans aucune particularité caractéristique. La femme porte une perruque, au cou elle tient sa robe croisée en forme de fichu.

L'inscription voir á la page 22.

La hauteur des lettres est de 6 cm., la distance des lignes est de 2 cm. Ce sont des lettres soigneusement gravées qui portent les empreintes du IIe siècle.

Ici aussi, il est question d'un tombeau de famille, mais celui-ci n'a pas un texte aussi clair que le précédent.

Mais il est certain, que ce monument a été élevé par la femme *Pasades*, au souvenir de son mari, de sa fille et de son petit-fils. Le mari est *Ulpius Atticus*, le petit-fils *Ulpius Thalasus*. Comme il porte le nom de la mère, il était donc un enfant naturel.

Mais maintenant non seulement pater est incertus, mais mater etiam incerta est, ou au moin, autour du nom il y a des confusions. Le nom á deux syllabes resté: *Ulpianus Ariae*, n'est pas exact. Si á la fin de l'inscription il n'y aurait pas clairement question de la fille de la mère, on pourrait penser qu'il est question d'un troisième homme (Ulpianus) qui est le fils d'origine obscure d'une mère — Ariae —, et c'est justement pour cacher cette origine obscure, qu'il ne figure qu'avec son cognomen dans le texte. Mais ici, la filiaton — Ariae — trahirait sans doute. Mais comme ceci est impossible, il ne nous reste que de supposer, qu'au lieu *d'Ulpiae* on a gravé par erreur *Ulpianus*. Le mot *naepoti* dans la 8-e ligne a été aussi gravé par erreur, et les ligatures ne révellent non plus un ciseau habile, donc notre supposition n'est pas impossible.

Un morceau de la partie supérieure du *troisième tombeau* est brisée, mais nous pouvons établir, que celui-ci était aussi divisé en

trois parties: en haut il y avait une niche, dans laquelle se trouvaient deux bustes, dont la partie supérieure a été cassée; dessous la niche se trouvait la table d'inscription et enfin le piedestal.

La *hauteur de l'ensemble* dans son état actuel est de 160 cm., dont 30 cm. forment la niche, 11 cm. le bord qui sépare la niche de la table d'inscription, 5 cm. le passage en piedestal et enfin 45 cm. forment le piedestal. Le passage est forme de parties convexes et concaves. Sa *largeur* est de 73 cm., dont 11+11 = 22 cm. forment les bords des côtés, qui sont ornés de décorations en relief, ainsi que le passage entre la niche et la table d'inscription, 41 cm. est la largeur de la table d'inscription qui est d'une profondeur de 5 cm., et enfin 5+5 = 10 cm. forment les deux bords de passage. *L'épaisseur* est de 30 á 35 cm.

Le texte voir á la page 23, fig. 10.

La hauteur des lettres est de 8 cm., la distance d'entre les lignes est de 1·5—2 cm. Ces lettres sont soigneusement gravées, sveltes; elles sont sans autre qualité caractéristique á établir l'époque de provenance.

Ce souvenir a été élevé encore dans sa vie, par *Ulpius Aper*, pour lui et peut-être pour son épouse. Cette supposition est motivée par les restes *des deux bustes*. L'homme en question est autrement tout á fait inconnu, mais il est possible qu'il est le frére *d'Ulpius Aticus*, dont nous avons parlé, en parlant du souvenir précédent.

Nous avons dit que plus tard, *un quatrième tombeau* a été trouvé dans le même lieu, dont je n'ai reçu que la photographie. Je montre l'image et le texte pouvant être établi de cette dernière á *la page 25, fig. 11*, mais par motif bien compréhensible je me retiens de toutes autres explications.

Studenica et Vrela.

Elles se trouvent au NE. d'Ipek. La première est déja connue depuis longtemps, comme lieu de trouvailles romaines, d'où Evans[1] publie trois inscriptions latins, qui sont communiques aussi dans C. I. L. vol. III. sous les nos. 8292—94, mais je n'en ai trouvé aucune trace. Les ruines de l'ancienne église serbe, d'où sont sortis ces souvenirs, sont aujourd'hui sous terre. C'est d'ici que les habitants couvrent leurs besoins de pierre pour ses bâtiments.

---

[1] Evans, o. c. page 69, note *e*.

Dans la fenêtre du mur d'orient *de la dsamia* nous avons trouvé des briques romaines et de semblables se trouvent aussi dans l'embrasure de la porte de la maison la plus proche au SO. du village. Les mesures d'une sont 29×14·5×3·5 cm. Nous pouvons voir des morceaux de briques romaines dans le plancher de l'antichambre de la dsamia.

Dans le mur de la dsamia outre les lettres cyrilles et les décorations du moyen-âge, nous avons trouvé enmuré **un débris d'inscription romaine.** Il était impossible de la photographier, mais nous en avons préparé des moules lottinoplastiques, et c'est d'après celles-ci que nous la montrons à la *page 26, fig. 12.*

Sa matière est une pierre serpentine d'une couleur grise-claire. La hauteur des lettres est de 5 cm., la distance d'entre les lignes est de 2·5—3 cm. Ce sont des lettres bien gravées, avec des empreintes du II-e siècle après J—Ch.

Cette pierre est le débris d'un plus grand souvenir, et comme il parrait, a gardé *une partie du cursus honorum.* C'est dans cette supposition que nous donnons la résolution des restes *de la 1e ligne* de cette manière, supposition qui est soutenue par cette circonstance, qu'entre le *M* et le *V* il y plus d'espace qu'entre les autres lettres. La seule incertitude est qu'il n'y a pas entre eux un point separatif. C'est pourquoi nous devrions penser á un des cas du mot *mulier*, mais cela ne s'accorde pas avec le texte.

Dans la *troisième ligne*, nous pourrion supposer que le cursus honorum inversus continue et alors notre complément donné en première part est l'exact. Mais c'est contre ceci, que serait la circonstance que, la lettre *M* venant après la *DEC* ne peut être expliquée qu'en formant le mot *municipii*, c'est-á-dire le mot qui devrait être á la fin de tout le cursus honorum. Il n'est donc pas impossible, que le complément exact de AEDI *n'est pas aedilis*, mais *aedificium* ou *aedificavit*, ou une autre forme de ces mots.

Ce souvenir était probablemant enmuré dans l'ancienne église serbe, et c'est de lá qu'il est parvenu á l'endroit ou il se trouve maintenant, avec les inscriptions cyrilles et les autres parties architectaniques du moyen-âge, dont nous avons déja parlé plus haut.

De telles parties ont été trouvées dans la dsamia du village voisin, **Vrela**, dont le jambage droit de la porte est formée par la plaque de marbre ornée, que nous montrons par *nos fig. 13 a—b* (pag. 28). La photographie n'est pas réussie en toutes parties, c'est pourquoi nous en donnons aussi le dessin. Sa matière est du marbre, et elle est enterrée en partie.

Comme nous l'avons déja mentionne c'est certain que dans cet endroit, on a trouvé plusieurs monuments avec inscriptions, ainsi que des briques romaines. Notre supposition est donc juste qu'en cet endroit ou aux alentours il y avait un établissement romain, et même un municipium. Cette supposition est soutenue par cette circonstance, qu'en venant de Kalecani, en approchant de Studenica, nous trouvons les traces d'une ancienne route pavée, qui peut provenir du moyen-âge mais qui peut-être aussi plus ancienne, c'est-á-dire romaine.

C'est au rapport de ces positions que nous devons nous occuper des données d'Evans, les concernants, voulant corriger celles-ci. Ses données sont prèsque mot par mot ceci : [1]

(d'Ipek) á trois km. au nord, dans Studenica se trouvent les ruines d'une ancienne église et d'un couvent serbes; quelques années auparavant, le scrutateur serbe Milojevič a trouvé quelques inscriptions (romaines).[2] Un peu plus au sud d'ici où la route d'Ipek-Mitrovica (traversant Rudnik) traverse le Drin Blanc, à une heure de chemin de a source de ce dernier, dans le village de *Crnluga*, il y a un ancien cimetière turc et sous celui-ci des restes d'antiquités. Ce fait est soutenu par cette circonstance, qu'il n'y a pas longtemps, on a découvert plusieurs caveaux voutés, et dans ceuxci il (Evans) a trouvé une partie architectonique romaine, que plus tard, au moyen-âge on a transformé en sarcophagus. De ceci il a conclu, que dans les alentours, il devait y avoir eu des établissements romains, que soutient, selon lui Illidzse, avec sa grande quantité d'eaux. Illidzse se trouve á une distance d'une demi-heure de lá. L'existance d'établissements romains aux alentours de Studenica et de Crngula est rendue vraisemblable par cette circonstance, que dans l'ancien Mokra Gora, il y a des restes de mines d'argent. Les mines sont a Suhogrlo ou Srmogrbovo; les villages voisins Majdan et Rudnik désignent aussi le nom de mine en turc, c'est-á-dire en serbe. Dans Ipek même il y a une célèbre orfèvrerie filigrane, ce qui certifierait aussi, qu'aux alentours, on minait de l'argent.[3]

Les restes du cimetière turc près de Crnlug existent encore aujourd'hui aussi, justement auprès de la route, même on en a peut-être coupé partie en bâtissant la route d'aujourd'hui. Mais je n'ai pas plus trouvé quelqu'un connaissant l'existance des caveaux voûtés, dont parle Evans, que de traces romaines ou du moyen-âge. Á cette partie des données, je ne peux donc rien y ajouter. Mais je prends avec certain

---

[1] O. c. pages 69—70.

[2] Il répéte les inscriptions avec remarques de critique et par il sont connues pour le C. I. L.

[3] O. c. page 69.

doute cette supposition, que le fragment qui a été plus tard transformé en sarcophage, soit été romain. Car notre auteur, comme nous le verrons plus tard, prend Banjska comme station romaine, sans y avoir trouvé aucun monument romain, car ceux qu'il prenait pour romains, provenaient du moyen-âge.

L'Illidzse est un trou, dans lequel s'amoncelle l'eau chaude s'échappant des rochers de chaux. Le „bain" entier n'est pas plus grand que de 10 m.^{2} et aux alentours, on ne voit aucune trace de la culture romaine, ni d'autre culture. Il est donc impossible de supposer des établissements romains, partout où nous trouvons des sources d'eaux chaudes naturelles, parce que les romains aimaient les bains chauds (quoique nous savons qu'ils aimaient plutôt les sudatorium á air chaud, que l'eau chaude). Car le bain n'était donc pas la seule prétension des romains, et la contrée de Illidzse est tarride, couverte de pierres de chaux.

Si Evans prend quand-même, note d'établissement romains dans la contrée de Crnlug, Studenica et Suhogrlo, l'explication est, et nous pouvons prèsque l'affirmer, son erreur topographique. Nous le remarquons si nous regardons sa carte avec attention. De la nous voyons qu il n'était jamais ni á Studenica, ni á Suhogrlo, mais qu'il écrit des données prises de Milojevic et entendues d'autres. Il a fait son trajet entre Mitrovica et Ipek sur la route dont on se sert encore aujourd'hui, et c'est en se rapportant á cette route qu'on lui a montré où se trouvent les villages en question. C'est de cette manière que nous nous expliquons qu'il a mis sur sa carte Istok (Veliki Istok) loin au NE. de Studenica et c'est pour cela que la position de Suhogrlo et de Banje, qui se trouve á l'est de la première, est fausse. Enfin Evans se trompe aussi en mettant Studenica trop près de Crnlug, dont la cause est, que c'est de la route qu'il a évalué la distance, et cela a pu très bien le tromper.

Tout ceci nous montre qu'il ne s'est trompé que du point de vue des lieux des établissements romains, mais ne touche pas les faits. Car d'après les monument de Corpus déja cités, et d'après les causes données par nous, *il est certain qu'á Studenica ou á ses alentours il y avait un établissement romain.* Selon le morceau du monument à inscription, que nous avons fait connaitre, *il est probable, que cet établissement possédait á une époque (deuxième moitié du IIe siècle) le droit de municipium.*

Par contre, les comptes d'Evans, concernants *les mines d'argent des environs de Suhogrlo*, sont faux. La cause de l'erreur, ici aussi, sera selon toute probabilité, qu'il ne nous rend pas compte de ses propres expériences, mais de ce qu'on lui a raconté. Nous avons visité

deux fois Suhogrlo et toutes les deux fois nous avons obtenu le même résultat : dans les montagnes s'élevant au nord de village, il y a bien des trous, qui sont larges de deux á trois mètres et profonds de 1 á 2 mètres, se rétrécissant en bas en forme d'entonoir, il y en a même un d'une largeur de 25—30 mètres et d'une profondeur de 6—8 mètres. Mais tous ces trous ne devaient être autres, que *des mines de chaux*, c'est ainsi que le peuple les connait, en les disant „anciennes", quoiqu'elles ne sont pas plus anciennes qu'une ou deux générations.

Aux alentours de **Banje**, nous avons bien trouvé les traces d'une ancienne (*romaine?*) *route* près du petit pont se trouvant á l'extrémité de l'Est du village, et au SE. d'ici dans le pré, ou elle se traine en forme de convexité vers la route d'aujourd'hui.

Mais aussi dans les montagnes qui se trouvent au nord du village, il y a des traces qui nous permettent de supposer une route romaine. Cette route devait conduire, á travers la montagne de Mokra Gora, vers le cours supérieur de l'Ibar, dont les alentours sont bien habités et l'étaient aussi á l'époque des romains.

Evans cite encore que les noms des villages voisins, Majdan et Rudnik, désignent mines. Comme aux alentours nous n'avons pas trouvé de village de nom de Majdan, nous devons supposer qu'il a traduit le nom serbe de Rudnik en turc. C'est vrai que Majdan en turc et Rudnik en serbe signifient mine. Mais quoique ayant visité Rudnik et ses alentours, je n'ai trouvé aucun objet ou aucun indice qui m'ai permis de supposer l'existance d'une mine, ni dans les villages, ni dans les forêts, ni dans les champs. Á moin que nous ne prenions pour cela un marteau á manche, que l'on peut voir sur une pierre enmurée dans une maison du village de Kostrec (appartenant á Rudnik) mais c'est une production de nos jours, et c'est plutôt un outil de tailleur de pierres, que de mineur.

Enfin ce qu'Evans dit de l'orfèvrerie filigrane d'Ipek, ne certifie pas qu'aux alentours il devait exister des mines d'argent. Cette orfèvrerie pouvait travailler avec de la matière importée, comme elle travaille aujourd'hui aussi.

Auprès de tous ceux-ci, il n'est pas impossible que dans l'époque des romains et dans le moyen-âge il y avait des mines d'argent (quoique les mines du moyen-âge se trouvaient plus á l'Est d'ici). Mais il est certain qu'aujourd'hui nous n'avons aucune preuve de celles-ci, et que celles que nous cite Evans, sont fausses en partie et d'autre n'ont pas de force de certitude.

Crklez.

Au sud du village, il y a une prairie. Au bord de l'ouest du pré, où se sépare le sentier conduisant á l'église, il y a un terrain plein de petits amoncèlements de terre, ou nous devons supposer des ruines de bâtiments. Mais ce ne serait qu'après des fouillements, que nous pourrions nous en assurer.

Au NE. du village, dans le flanc de la montagne s'élevant près du ruisseau, nous apercevons déja de loin deux ouvertures. C'est á celles ci que devait penser á Vrela cet homme mohamedan, qui mentionne des anciennes mines aux alentours, et peut-être ce sont ces ouvertures d'anciennes mines que mentionne Evans aux alentours de Suhogrlo, qui est le village voisin. Car ces ouvertures nous donnent de loin l'aspect d'ouvertures de mines. En vérité, il est question d'une grande et d'une petite grotte.

La petite grotte est sans importance. La grande, que nous montrons par nos fig. est d'autant plus intéressante de notre point de vue, *la fig. No. 14* nous en montre l'ouverture, et *la fig. No. 15* nous en montre l'intérieur. La grotte se compose d'une sorte de salle du devant, et de couloirs partants de cette dernière. Cette sorte de salle est de 6·8 mètres de longueur, 4·5 m. de profondeur et 2·2 m. de hauteur. Dans le coin du NO., á 1 mètre au dessus de la hauteur du plancher, où le soldat est assis, commence le couloir principal. Á l'entrée du couloir principal, il y a de nouveau une sorte de salle, dans le plancher duquel il y a un creux de forme de cercueil. Aujourd'hui il n'y a déja aucune trace du défunt, mais c'est certain que c'est pour des sepultures que l'on l'a creusé. Des parties dépassant ceci nous n'avons rien á dire. Le mur de la première sorte de salle, où est assis le soldat, est travaillé de la façon des fours, le soldat est appuyé dessus. Du côté opposé, nous voyons une gravure très primitive du soleil. En général, nous voyons déja du premier coup d'oeil les traces des mains et des outils de l'homme. Aprés avoir bien visiter, nous trouvons dans les murs de la salle, des niches creusées, identiques aux niches des columbaria romaines. Justement en face de l'entrée, il y a trois telles niches, l'une á coté de l'autre, que nous pouvons aujourd'hui aussi très bien distinguer. Sur quelques unes des niches, nous apercevons encore les restes de la crépissure rose. Nous avons réussi á trouver les restes de 10 niches, la mieux conservée est longue de 1 mètre, haute de 40 cm. et de même profondeur, cette dernière mesure est plus petite que l'originelle, car l'ouverture de la niche est fort détériorée.

En face de l'ouverture de la grotte, au bord méridional du pré, s'élève une colline de forme d'éllipse, couverte d'arbres; c'est la colline

typique des églises, sa longueur peut-être de 50 mètres, sa largeur en est les $^3/_4$. Dessus cette colline nous trouvons des croix de pierre, couvertes de mousse, et des tombes effondrées, couvertes, non seulement d'herbes, mais aussi d'arbres robustes. L'observateur pense tout de suite á une église, aux alentours de laquelle on enterrait.

Sur la colline d'éxtrémité occidentale du village, s'élève l'église serbe de nos jours, de religion grecque orientale, et dans celle-ci nous trouvons des briques romaines enmurées. Á côté de l'église nous voyons la partie inférieure d'une pierre funéraire romaine, semblable á la partie inférieure de celle que nous montrons par notre fig. 6. De son inscription il n'est rien resté, seulement le signe final Ⓢ. Selon les déclarations du prêtre, cette pierre a été transportée en ce lieu, de la colline boisée, dont nous avons parlés plus haut, mais il est certain que déja lá, elle se trouvait dans le deuxième endroit.

La chronologie relative est donc ceci: Il y avait un établissement romain, qui se trouve dans le centre de notre description, dont nous avons mentionné le bord de l'ouest, par ce terrain couvert d'amoncèlements de terre, dessous lesquels se trouvent probablement des ruines d'habitations. La grande grotte devait être le lieu de culte des premièrs chrétiens de l'établissement romain. Après ceux-ci est parvenu l'établissement du moyen âge et son église, le lieu de sépultures était la colline boisée se trouvant au bord méridional du pré. Pour la construction de l'église, on s'est servi aussi de pierres funéraires romaines. Enfin, il y a l'établissement actuel, dont l'église est aussi ancienne, selon le prêtre, et d'après les documents écrits, elle peut se remettre á trois siècles et demi, c'est-á-dire au XVI-e siècle.

Zlokučan.[1]

Nous montrons par notre *fig. 16.* cette pierre funéraire á inscription latine, que nous avons trouvée enmurée dans le mur occidental du portail du nord de la cloture entourant l'église catholique; le facsimile du texte est reproduit d'après une moule lottinoplastique.

Sa matière est une pierre de chaux très fine, de sorte de marbre. *Sa hauteur* est dans son état actuel de 1·30 m., dont 60 cm. forment la niche, 10 cm. forment le bord d'entre la niche et la table d'inscription,

---

[1] Le C. I. L. III. mentionne bien á la page 1460 un village pres d'Üsküb, en l'écrivant une fois Zlokucan, une autre fois Zlokucani, mais c'est un autre village que celui dont nous allons parler. Celui-ci se trouve presqu' á l'Est d'Ipek, près de l'union de l'Istok et du Drin Blanc.

orné des roquettes en relief; 6 cm. forment le passage entre le bord et la table d'inscription, ce passage est membré en parties convexes et concaves, enfin 54 cm. forment la table d'inscription. *Sa largeur* est de 70 cm., dont 10+10 = 20 cm. forment les bords des côtés, 6+6 = 12 cm. forment les membres de passage des côtés, et 38 cm. forment la table d'inscription même. *Son épaisseur* est de 39 cm.

La partie inférieure manque, partie qui devait être la même que celle des pierres d'Ipek. La niche est bordée de deux colonnes rondes á capitelles composites, se dressant sur un piedestal membré en plusieurs parties; sur les deux colonnes des bords se trouvent les extrémités d'une guirlande formée de feuilles de tan. Les akroteriums sont remplacées par des palmettes en style baroque, ce qui est d'usage en général dans les tombeaux romains de plus tard, chaque fois qu'ils ne s'en servaient et ne les maniaient que comme éléments ornamentiques.

Son texte est á la page 36. Les lettres ne sont pas profondes, mais soigneusement gravées. Dans les 3 premières lignes elles sont d'une hauteur de 3 cm., dans les autres lignes elles ne sont que de 2·5 cm.; la distance d'entre les lignes est partout de 2 cm.

Dans la *3e ligne*, entre le *A* et *S* il y a une fente, mais les lettres sont intactes.

Dans la *6e ligne*, on n'a gravé qu'une fois la lettre *m* d'entre les mots *atrocissima*m et m*ortem*.

Dans la *7e ligne* les trois premières lettres sont abimées et de cette manière ces dernières sont incertaines. Les 7, 10, 13-es lettres sont aussi un peu abimées, mais celles-ci sont tout de même déchiffrables.

Il y avait aussi du texte dans la *9e ligne* mais celui-ci est tout á fait effacé, et il est impossible de savoir si ce sont les mots *carissimo* ou *pientissimo*, *f(ieri) c(uravit)* qui ont été usagés.

La forme des lettres se rapporte á la fin du IIe siècle ou au commencement du IIIe; les autres qualités stylistiques nous rappellent plutôt le IIIe siècle.

Du texte, il résulte clairement, que le fils *Flavius Kapitō*, d'une femme nommée *Flavia Va(leria)*, a été assassiné par des brigands, entre Dasminia et Viminacium. Sur ceci nous devons un peu réflectionner. Car selon nos données, on a trouvé ce monument dans le village de *Drsnik*, près de Zlokucan, et c'est de lá qu'on l'a transporté il y a 18—20 ans á l'endroit où il se trouve aujourd'hui. Maintenant nous savons que Viminacium se trouvait près de Kosztolac d'aujourd'hui. C'est ici que commencait l'embranchement de route de si grande importance, qui allait par Naissus, Serdica, Philippopolis, Hadrianopolis,

á Byzance. Une des stations de cette route d'avant Naissus était *Praesidio Dasmini*, (Dasmiani, Dasmun ou Dasmuni.[1]) Outre cette ville, nous ne connaissons aucune autre de ce nom. Mais le lieu de trouva lle de cette pierre funéraire est bien éloigné de cette ville. L'explication peut-être, que les brigands ont entraîné leur prisonnier, ou que ce souvenir funéraire est un cenotaphium. La partie manquant aujourd'hui aurait peut-être éclairé l'affaire.

Klina ou Glina.

Evans a appris du frère franciscain d'Ipek que dans le village de Klina ou Glina, se trouvant á 5 heures de lá, il y a des souvenirs á écritures indéchiffrables, qui sont peut-être romaines.[2] De ces souvenirs je n'ai trouvé qu'une table de marbre, dans le pont de Drsnik, mais son inscription est de lettres arabes. Malgré mes recherches les plus soignées, je n'ai pu découvrir les traces d'autres souvenirs. Evans a probablement mal compris les paroles du moine, ou ce religieux ne parlait que de données entendues et non vues.

Budisalče.

Dans ce village se trouve une église serbe orthodoxe, plusieurs fois rebâtie. Près de son portail de l'Est, aujourd'hui enmuré de briques romaines, nous avons trouvé la partie supérieure d'un *monument funéraire romain;* c'est la niche dans laquelle se trouvent les bustes d'un homme et d'une femme. Comme nous avons pu le distinguer malgré l'enmurage, cette niche n'a pas été taillée de la même pierre que le souvenir sépulcral, mais a été préparée séparément. Mais ce n'est pas le type de médaillon. En outre, l'ensemble est en si mauvais état, que l'impossibilité d'en montré la figure, n'est pas une perte, même du point de vue des hommes compétents.

II. Recherches de traces de routes romaines dans la contrée de Hasi.[3]

La contrée de *Hasi* se trouve dans le coin du Drin, que ce fleuve forme en se tournant du N—S á l'E—O. Depuis longtemps déja c'est dans

---

[1] Konrad *Miller, Itineraria Romana*, (1916) pages 530—31. Arch.-epigr. Mitt. XII. (1888) page 181, et *Jahresh. d. oesterr. Arch. Inst. I. Beiheft*, page 170.

[2] Evans, o. c. page 70 C. I. L. III.

[3] Voir le croquis de carte de la page 41. qui a été établi d'après la carte militaire d'une échelle de 1 : 200.000. La planch e de Prizren de cette dernière, dont on s'est servi pour établir le croquis est une édition de 1902 et n'est pas très exacte·

cette contrée que l'on suppose une partie de cette route qui, en partant du bord de la mer, de *Lissum* (Alessio) touchait aux environs de *Naissus* la route principale conduisant de Viminacium á Byzance. La partie de la route d'entre l'embranchement de Naissus et Viciano (aujourd'hui Lipljan) est connue par la littérature de cette branche de science. Nous avons aussi quelques orientations du point de vue de l'extrémité occidentale de cette route. Pour la partie de l'ouest de Lipljan de cette route, il y a deux oppinions qui règnent. Selon une, qui peut-être admise en général comme conventionelle, jusqu'á Prizren elle suivait la direction de la route d'aujourd'hui, d'ici elle s'étendait plus loin jusqu'á Spas, aux pieds de la montagne Krabi; ce Spas est très souvent identifié avec le Crevenum de Tabula Peutingeriana; sa continuation, selon cette supposition, menait á la forteresse Puka, que l'on identifié souvent, vu la ressemblance des noms, avec la Picaria romaine.[1] Outre la ressemblance des noms, l'autre cause de l'erreur, est qu'il y a aujourd'hui encore une route menant de Djakova á Skodra, passant par Spas et s'embranchant vers Alessio au sud du Drin. Le lecteur pourra trouver la première partie de cette route sur notre carte.

L'autre direction de cette route a été introduite dans la littérature par Evans. Car il a reçu du supérieur franciscain du couvent de Skodra, des données selon lesquelles, á quelques heures de Puka, aux alentours de Dusmani, il y a une large route, couverte d'herbe, qui mène vers le nord du Drin (donc au bord droit de celui-ci) vers Toplana, d'où il arrive dans le territoire de Krasnici, en traversant Briza et la région de Nika. Cette route est nommée par les habitants des environs: *Route des Gyaures* (Drumi Gyaurit). Evans tient probable que cette dernière soit une route romaine.[2]

Des données ci-bas il résulte que cette supposition n'est pas sans raison et de cette façon nous pouvons prendre cette route en grande partie comme connue, au moin jusqu'á la région de Krasnici, qui est contigüe de Hasi au ouest. Mais si cela est vrai, nous devons malgré cela faire remarquer, que nous ne pouvons nous servir comme soutient de cette vérité, des ruines du fort de *Cütet* (dans les données d'Evans *Giutet*) dont Evans fait provenir le nom du mot latin *civitas*. Ce n'est pas notre devoir d'établir l'exactitude ou l'inexactitude de l'origine de ce nom, mais il est certain, que rien ne certifie la provenance romaine de cette forteresse; ces ruines se trouvent dans un triangle formé par l'union de deux ruisseaux, sur un rocher pitoresque et proviennant probablement du moyen-âge, ainsi que les ruines de la petite forteresse nommée Kalja Lek Dukadzinit, qui se trouvent en face du Spas.

---

[1] Konrad *Miller* o. c. pages 556—557.

[2] Evans, o, c. page 67.

Nos intentions étaient d'établir si il y a lieu dans le contrée de Hasi les traces de la partie de route romaine. Nous nous sommes fixés ce devoir avec la pensée que, soit l'une, soit l'autre supposition qui est exacte, une partie de la route a du traverser cette contrée, et si nous trouvons cela, nous pourrons établir quelle supposition était exacte, concernant la direction de la route.

En partant de *Djakova*, nous avons traversé la contrée dans le direction de *Zsup*, Peraj, *Letaj*, *Car* (*Kjar*), *Golajt*, *Kruma*, Trektani, *Vau Spasit*.[1] Nous déclarons déja maintenant que, pendant notre trajet, nous n'avons trouvé aucune trace, qui nous certifierait sûrement l'existence d'une route romaine, quoiqu'il y ait des traces qui nous permettent de supposer qu'á la construction de la route d'aujourd'hui, entre Golajt et Kruma, en quelques endroits nos soldats aient dispersé les restes d'une ancienne route pavée.

Près de Kruma, dans la prairie, nous avons trouvé environ 10 amoncèlements ronds de terre, avec des petits fossés de côtés. Les amoncèlements ne sont pas égaux, et dans leur emplacement l'un á coté de l'autre, nous ne pouvons remarquer aucun système. Il est possible que dans les lignes il y en ait quelquesuns qui soient tout á fait abimés ou tout á fait aplatis, par ce fait nous ne pouvons en établir le nombre. Le plus grand a un diamètre de 20 mètres, et une hauteur de 0·5 m., les autres ont un diamètre de 10 á 12 mètres, et il y en a qui ont 1·5 m. de hauteur. *C'est donc naturel que l'archéologue, en voyant ces amoncèlements de terre, pense tout de suite á un lieu de sépultures à tumulus.* Comme je n'étais pas dans l'état de faire fouiller, j'ai prié un leiutenant de gendarmerie étant en garnison lá, nommé Georges Babocsay, de faire á l'occasion quelques fouillements et de m'en écrire le résultat. Il l'a fait et m'a ainsi renseigné:

„J'ai fait couper un des amoncèlements en question, celui sur lequel était posé le poteau télégraphique, c'était aussi le plus haut, j'ai fait creuser un fossé de 1 m. de largeur et de 1·5 m. de profondeur où je suis arrivé au niveau de l'autre sol. J'ai trouvé beaucoup de pierres, et de telle manière, qu'après une couche de pierres, venait une couche de terre, toujours alternativement. Á une profondeur d'environ 1·10 m. j'aí trouvé des débris de poteries qui, d'après leur forme, devaient être des cruches, assez épaisses et d'une couleur noire, j'ai trouvé encore des morceaux de fer, tout á fait rouillés, qui pouvaient être l'extrémité d'une lance."

---

[1] Les villages aux noms á letires penchées se trouvent aussi sur le croquis de notre carte. *Kruma* figure deux fois sur la carte militaire, une fois près du cours inférieur d'un ruisseau du même nom, mais en vérité lá il n'existe pas.

Il nous trace avec quelques lignes, la forme de ceux-ci, et il nous parait avoir á faire á la pointe d'une lance de l'époque de La Tène. Cette supposition est soutenue par les données qu'il nous fournit sur les poteries, desquelles nous pouvons tout de suite penser aux urnes funéraires hautes et d'étroites encolures de type Tène.

Il est donc certain que ces amoncèlements de terre interressent l'archéologue, et il y aura peut-être un temps, où un savant compétent arrivera dans cette contrée, dans un temps plus propice et aurra l'occasion de les fouiller systèmatiquement.

Nous avons encore fait une observation, dans la première partie de notre route, auprès de *Kjar (Car)*, de laquelle nous devons rendre compte. En passant á côté du moulin, se trouvant á l'extrémité du village du côté de Golajt, nous trouvons, sur le flanc de la colline du nord du ruisseau, le pré de Baba Taher Adem, dont la ferme est justement en face (v. fig. 19.). Dans le bord du pré du côté du moulin, nous avons *trouvé une tranchée*, dont nous en montrons la coupe par notre *fig. 17*, et la forme naturelle, par nos *fig. 18 et 19*, la première fig. nous en montre le côté de l'Est, la deuxième nous en montre le côté de l'Ouest.[1] L'extrémité de la tranchée aboutit á la partie du ruisseau qui est près du moulin. Il nous est impossible de ne pas remarquer la ressemblance de cette partie de tranchée, et de la partie de limes de Dacia près de Kissebes.[2] Dans ce dernier, c'est aussi dans un ruisseau que courre l'extrémité de la tranchée. Jusqu'au commencement du bord s'élevant, premièrement il se dirige dans la direction du N. au SE. et après environ $^1/_2$ km. se tourne directement vers le Sud. Á l'endroit du changement de direction, il y a deux amoncèlements de pierres, á quelques pas de ceux-ci se trouve un troisième. Á partir d'ici, nous suivons la tranchée encore sur un demi km. de longueur dans la forêt. Dans quelques endroits elle est très abimée mais sa direction peut tout de même être constaté. Mais ici elle est entièrement disparue, et manquant de carte et de conducteur sûrs, nous avons dû renoncer aux recherches. Il nous est impossible d'établir si il y avait une continuation de l'autre coté du ruisseau. Il y a bien lá aussi un amas de terre, á travers lequel conduit un sentier vers la ferme dont nous avons déja parlé, mais celui-ci, même dans la cas qu'il ait attenu á l'autre, il est si détorié, qu'il nous est impossible d'établir la connexion.

De la partie bien conservée, il nous faut établir, que c'est une

---

[1] Sur le dessin de la coupe, *K.* est l'Est et *Ny.* est l'Ouest.

[2] V. Travaux de la section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie, III. (1902) page 122 et fig. 1—3.

tranchée artificielle, qui se conforme en tous point avec les digues de limes et les tranchées des camps de terre romains. Les amoncèlements de ruines se trouvant près des changement de direction, avec leurs mesures de 5×6 m., se conforment aussi avec les tours de garde qui longeaient le limes.

Et nous ne pouvons pourtant pas assurer que cette tranchée provient de l'époque romaine. Premièrement, parce que nous n'en connaissons qu'une très petite partie, et celle-ci aussi sans fouillements. Deuxièmement, parce que de telles créations peuvent aussi provenir du moyen-âge, nous en avons des exemples même dans les autres parties de l'Europe, donc comment il n'en existerait pas ici, où le conservatisme est une qualité si caractéristique, comme nulle part nous n'en trouvons de semblable. Pourqoi ne pourrait-elle pas être la création d'une époque retardée, construite avec l'aide des traditions romaines.

Mais elle peut aussi être encore plus ancienne que l'époque romaine, c'est-á-dire de l'époque préhistorique. Dans différents livrets du *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, nous rencontrons plusieurs fois de telles *Wallburgs*, qui sont entourées d'endroits de sépultures de l'époque primitive. Et si nous prenons en vue que Kruma, d'où nous avons parlé des tumuli, n'est qu'á quelques heures d'ici, cette supposition gagne donc quelque certitude. Telles créations, provenant de l'époque primitive ne sont pas sans exemples dans d'autres parties de l'Europe.[1]

Du point de vue de notre tranchée, tout dépend d'établir si c'est une partie de fortification, ou si elle s'étend plus loin. Et que ces amoncèlements qui se trouvent près des points de changement de direction, sont véritablement des restes de tours de gardes ou non? Si la tranchée s'étend plus loin en une longue ligne sans qu'elle ne retoure en son point de départ, afin d'enfermer une partie de terrain d'une certaine forme, ou si les amoncèlements sont vraiment des restes de tours, alors il est sûr qu'il est question de l'époque romaine, ou, pour mieux dire, de l'époque classique. Dans le cas contraire il nous faut prendre l'époque primitive comme plus probable, car dans les créations semblables du moyen-âge, les profils sont angulaires, c'est-á-dire la digue ainsi que le fossé forment un véritable trapèze.

Il est cependant certain que ce n'est qu'après un fouillement que nous pourrions éclaircir la question, mais il est possible que même cela n'aboutirait á rien.

---

[1] V. Karl *Schuchhardt*: Der starke Wall und die breite... Berme bei frühgeschichtlichen Burgen in Norddeutschland. Sitzungberichte d. kön. Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse XXVII. 1916.

C'est tout ce que nous pouvons dire de notre voyage de lá.

Près de Vau Spasit nous sommes arrivés au Drin. Lá, sur un angle formé par l'embouchure du Kruma dans le Drin, sur un rocher avancé se trouve le Kalja Lek Dukadsinit, ruines d'une petite forteresse du moyen âge. C'est la garde de celle-ci qui surveillait la communication entre Djakova, Skodra et Alessio, qui traverse aujourd'hui le Drin par un bac. Mais il n'y a aucune trace d'un chemin qui ait été franchissable aussi avec voiture. Ainsi que nous n'avons trouvé aucune trace romaine. Mais au nord d'ici, á l'endroit où le chemin pouvant être remarqué aussi sur notre carte, traverse l'eau du Kruma, nous trouvons un large sentier qui peut très bien prendre le nom de chemin, et qui passe un peu plus loin (vers l'endroit no. 241 de la carte d'opérations) lorsque nous commencons á grimper la colline, en une route large de 5—6 m. Cette route vient de l'ouest et gravit la montagne en serpentine, sur le dos de laquelle elle arrive jusqu'á Golajt. C'est une route pavée, qui est en parties très bien entretenue, mais dans quelques endroits l'eau descendant de la montagne en a lavé le milieu, et le sentier d'aujourd'hui n'existe que des deux côtés. Le dos de la montagne que suit cette route est le moin élevé de tous, c'est celui qui montre le moin de changement dans l'élevement et en même temps qui est le plus large. En arrivant près de Golajt, un pic stérile nous ferme la continuation, et la route se perd dans le pré marécageux qui se trouve aux pieds de la montagne. Ici, justement au milieu de la route, nous trouvons aussi une construction artificielle, c'est une place de garde de petites dimensions, de longueurs de 10×20 m. dont les côtés sont formés d'une digue de pierres, haute de 1 m., de la même épaisseur, formée de toutes sortes de pierres amoncelées, sans mortier; les coins sont arrondis et l'intérieur vide. Cette construction date de la nouvelle époque, quoique si nous ne voyions que le dessin du fondement, nous pourrions bien la prendre pour construction romaine. Elle est en tous cas, plus jeune que la route, puisqu'elle est construite sur cette dernière.

La route est telle que, dans son état original, on pouvait très bien y voyager en voiture, elle est large, pavée, et aux élévations elle se sent de serpentine. La construction qui a été bâtie maintenant y est parvenue, lorsque la route ayant perdu sa destination originelle, on ne la parcourrait qu'á cheval ou á pied.

La route, comme notre contemplation a pu l'établir, peut-être romaine aussi bien que du moyen-âge, si nous pourrions faire quelque petites tranchées dedans, la construction nous donnerait plus de clarité. Il est certain que dans des parties elle était pavée, tandis que dans d'autres parties, elle n'était que remplie de cailloux. De telles routes

longent les limes de Germanie et il y en a aussi en Dacie. Dans la construction il n'y a rien qui nous empecherait de prendre cette route, comme route romaine, qui a peut-être été entretenue sous le moyen-âge, car elle était nécessaire des points de vue de guerre et commercial.

De Golajt, nous avons continué notre trajet sur la route d'aujourd'hui, qui passe á l'Est de Kjar. Au nord de Dobrunna, nous avons de nouveau trouvée la large route artificielle d'autrefois, et d'ici c'est sur cette dernière que nous avons marché jusqu'á Lupaves. Nous avons traversé les territoires des villages de Godeni, Krčinje et Prava, toujours sur le bord de la montagne, de manière que nous n'avons pas perdu des yeux Gyakova.[1] Á Lupaves la route se dirige directement vers le village, et s'y perd. C'est peut-être vers *Bistazin* qu'elle descend de la montagne, car de ce village, c'est une route bien pavée qui conduit á la route d'entre Gyakova et Prizren. En tous cas, il nous faut supposer que la route se dirigeait de Lupaves dans la direction du NE. vers cet endroit où aujourd'hui un pont traverse le Drin. Ce pont n'est pas romain, mais du moyen-âge ou de la nouvelle époque, comme celui qui est á l'extrémité du SO. de Gyakova et sur lequel nous trouvons des inscriptions arabes, qui nous certifient que c'est une construction turque. C'est sur ce pont que passe la route qui se dirige directement vers le sud, c'est-á-dire vers Vau Spasit.

Nous prenons en tout cas le pont traversant le Drin et nommé d'après le village Fsaj (Sivan) comme le plus ancien, mais celui ci non plus n'est pas romain. Mais il n'est pas impossible, même nous pouvons très bien le supposer, qu'ici ou très près d'ici, il y avait un pont déja dans le temps des romaines. Nous n'en avons trouvé aucune trace, mais le souvenir á inscription (militaire) romain. No. 8239, de C. I. L. III. a été trouvé dans le Drin, dans environs.[2] Comme la route établie jusqu'á Lupaves nous montre aussi cette contrée, et ce monument á inscription se rapporte á un établissement romain, tout cela semble nous certifier que c'est en cet endroit que la route romaine traversait le Drin.

De cette manière, nous croyons que nous avons le droit de dire, qu'á partir de l'endroit où notre route a gravi la montagne (cet endroit est désigné sur la carte militaire par le No. 491) jusqu'á Lupaves, nous avons réussi á établir la route romaine d'autrefois. Mais nous ne cher-

---

[1] L'emplacement des villages sur notre croquis a été fait d'après la carte d'opérations, mais cela ne s'accorde pas exactement avec la place originale de ces villages.

[2] Evans o. c. page 68.

chons pas la continuation du coté de Vau Spasit, mais au nord de Kruma, d'où nous arrivons dans la contrée de Krasnič, où arrive aussi la route montrée á Evans par le supérieur franciscain de Skodra, et qui, selon ces données, est sûrement romaine.

Donc nous avons établi la route d'entre Alessio et Lipljan, et nous croyons que nous avons certifié, au moin en parties ce qu'Evans ne fesait que de supposer. Car il nous reste l'emplacement des villages dont nous avons parlé dans les itinerariums. Mais nos données de jusqu'ici ne nous offrent pas encore de point d'appuit. Jusqu'ici il est certain que l'emplacement de Crevenum á Spas est insoutenable, et qu'aux bords de la partie de cette route que nous avons parcourue, nous n'avons trouvé aucune trace d'établissement romain. Ce peut être un simple hasard, ou parce que la population qui est rare, ne s'occupe pas suffisamment de l'agriculture, et, par ce fait, les ruines peuvent tranquillement reposer, enfouies dans la terre.

Il ne nous faut encore établir qu'une seule chose. Que nous n'avons trouvé aucune trace de l'ancienne route artificielle, qui menait vers le Nord de Gyakova. Car si cette route romaine aurait suivi la direction de la route d'aujourd'hui qui mène de Gyakova á Vau Spasit, alors il faudrait qu'elle ait une continuation aussi vers le nord. Cette circonstance soutient aussi que ce sont les traces s'étendant jusqu'á Lupaves que nous devons tenir comme les restes de la route romaine.

Il faut remarquer que moi non plus, je n'ai pu voir ces souvenirs qu'Evans suppose, mais qu'il n'a pu établir par cause du fanatisme du peuple, ni á Gyakova, ni á Skifiani (Squan), donc nous n'avons rien á penser de leur existence.

III. Quelques excursions de Mitrovica.[1]

Quoique les recherches de cette région n'étaient pas dans nos plans originels, comme l'occasion s'en est présentée, nous avons visité les villages de *Banjska*, *Vučitrn*, les ruines de la forteresse de *Zvečan* (selon Evans Sphentzanion de Byzance) et fin **Slatina,** où un lieutenant de notre armée avait fait faire des fouillements fructueux. De cette dernière visite nous espérions obtenir un résultat qui nous servira á éclaircir une question entamée depuis longtemps, mais qui n'a pu être réglée jusqu'ici.

---

[1] Voir la carte de la page 53 qui a été rédigée selon les planches de Novipazar et de Pristina de la carte d'opérations de guerre. Cette dernière planche nous montre des corrections s'étendant jusqu'au 22 IX. 1914.

Cette question était d'établir l'emplacement du *municipium D. D.* La question, par suite du temps, a été un peu embrouillée, c'est pour cela que nous allons la résumer. Premièrement nous devons faire savoir qu'il y a un sarcophage romain qui était auparavant á Sočanica, et qui, plus tard a été transporté dans le village voisin de Kadicaja Han, qui est á une distance de quelques km. et au NE. de Banjska.[1] Dans le texte abimé du sarcophage figure le *muncipium D. D.* Evans n'a pas essayé d'établir le nom du municipium désigné par les deux lettres, mais il mentionne simplement que selon ses informations, á Sočanica, où on a trouvé originellement le sarco- phage, il y a encore plusieurs restes anciens, parmis lesquels plusieurs monuments á inscription. Parmis les souvenirs, il compte aussi l'église honorée á Cyrille et Methodius. Et continue ainsi: Ici, aux alentours se trouve la montagne Kopaonik, qui signifie montagne des mines, et peut-être identifiée avec les, Montagna dell Argento et Monte Argentaro des mineurs de Raguze du moyen-âge. Si cette supposition est juste, alors il n'est pas difficile de prendre en combinaison le nom du Monte Argentaro avec le nom de la station de la Tabula Pentingeriana (VII. sectio) *Argentaria.* Il emplace selon toutes ces données le municipium D. D. romain près de Sočanica. Mais il n'a pas eu l'occasion de visiter cet endroit, ainsi que la contrée de Novobrdo, car les notabilités turques l'en ont gardé du point de vue de sécurité.[2]

Lorsque *Domaszewski* mentionne ce texte dans son volume, C. I. L. III. d'après les données d'Evans, il tient possible comme complément de MVN. D. D. *municipium Domav . . .*[3] Pour cette conclusion il se sert de trois autres souvenirs á inscriptions. L'un est de Studenica[4] Dans la 4-e ligne du texte de celui-ci, á la place du cursus honorum, on peut lire: MAG. DOM., qu'il explique ainsi: „nous pouvons peut-être pensé á *mag(istro) Dom(av . . .)* c'est-á-dire avant d'avoir reçu le vicus le droit de municipium." Le *municipium Domav* figure donc ici aussi. On a trouvé deux souvenirs á inscription á l'endroit nommé Gradina auprès du village de Srebrnica, qui est au bord du Drina.[5] Tous deux sont des souvenirs de 230—31 après J. Ch., et ont conservé un texte gravé á l'honneur d'Alexandre Severus, et dans les 9—10. es lignes de chacun nous trouvons ORDO MVN. DOM., c'est-á-dire DOMAV. Sur ces deux souvenirs á inscription nous ne pouvons faire

---

[1] Evans, o. c. page 56.
[2] Evans o. c. page 57.
[3] C. I. L. III. 8297.
[4] C. I. L. III. 8292.
[5] C. I. L. III. 8359—60.

aucune observation contre le complément *municipium Domavianum*, ainsi que contre ce fait, que la carte met ce village au bord du Drina, auprès de Srebrnica d'aujourd'hui.[1] Mais le complément du texte du souvenir de Studenica: MAG. DOM. en *magister Domav*... est invraisemblable en plus grande mesure. Nous croyons qu'il faudrait plutôt penser á *mag(ister) dom(us)*, de manière qu'il résulterait un poste de serviteur assez élevé, ce qui correspond mieux avec le nom qui n'est absolument pas romain. Nous avons aussi établi qu'á Studenica ou aux alentours, il devait y avoir un tel établissement romain, qui a reçu le droit de municipium. Ce village devait avoir un autre nom, que celui que portait le village qui se trouvait près de Srbrnica d'aujourd'hui á une distance de 150 km. de Studenica; son nom était autre, même lorsqu'il n'était que vicus. Donc nous ne tenons pas acceptable le complément de Domaszewski.

Même, il n'est pas probable que la supposition de Domaszewski soit exacte lorsqu'il propose le complément *Domavianum*, comme complément de *DEC· MVN· D· D·* de la 4-e ligne du texte du sarcophage, c'est-á-dire un tel nom qui concerne justement un village se trouvant au bord du Drina, près de Srbrnica. La distance est ici encore plus grande: environ 200 km. á vol d'oiseau. Donc déja par cause de ceci, nous ne pouvons pas penser que le nom du village romain qui se trouvait ici soit le même que celui-lá.

Mais ce qui est encore plus important, *c'est qu'auprès de Slatina, il y a des restes d'établissement romain si grandioses, qui laissent croire que celui-ci devait être un municipium indépendant.* La place des restes peut être définie de la façon suivante: au SO. de l'endroit ou la carte montre le village de Slatina, entre la route et le fleuve Ibar, et l'endroit entre le ruisseau de Sočanica et le ruisseau sans nom qui coule au sud de celui-ci, presque parallèlement. Sur ce morceau de terre assez étendu il y a des ruines d'anciennes bâtiments, couvertes de buissons et de terre, mais de manière que l'on peut encore très bien voir les directions des chemins d'anciennes, tandis que les buissons désignent la direction des mûrs principaux des bâtiments. Celui qui a déja vu de telles ruines, sait que partout c'est la même chose, où le terrain n'a pas été labouré, ou si l'on n'a pas rebâti en cet endroit.

Lors d'une petite construction, le mur d'un bâtiment est sorti á la lumière du jour. Nous en montrons le côté extérieur par notre *fig. 22.* Les autres mûrs du bâtiment sont tout-á-fait enfouis dans la terre, mais des contours nous pouvons établir, que la position du bâtiment

[1] C. I. L. III. Suppl. tabl. VI.

était du NO. au SE., sa longueur était de 30 m., et sa largeur de 16 m. Le mûr représenté par notre fig. était le mur de longueur oriental, dont le côté extérieur était soutenu par des piliers d'une épaisseur de 0·9 m., d'une largeur de 1·5 m. et á une distance l'un de l'autre de 4—4·5 m. La partie déterrée du mûr est opus incertum, élevé avec l'aide de beaucoup de mortier, dans une largeur 1—1·2 m., á une hauteur d'environ 2 mètres.

Lá, où la route se penche, avec un petit détour, vers la vallée du ruisseau de Sočanica, dans le flanc de la montagne s'élevant á l'Est, il y a un trou carré dans le rocher. Ce trou s'étend dans toute la hauteur du rocher, et est tout-á-fait ouvert. Son ouverture du devant est d'une largeur de 3·40 m., tandis que le mûr du fond y correspondant, n'est que de 3·20 m. de largeur, sa profondeur est d'environ 3 m. Du côté méridional de l'ouverture, on a découpé du rocher un membre de forme de pilier, d'une épaisseur de 40 cm. et d'une profondeur de 70 cm., qui ne peut être expliqué que d'une manière, c'est que l'on s'en est servi pour fermer l'ouverture. Á partir d'ici, les deux mûrs s'éloignent l'un de l'autre, graduellement et irrégulièrement, de manière que leurs extrémités sont á une distance de 10·50 m. l'une de l'autre. Le creusement de forme de niche porte une autre niche creusée dans son mur du fond, cette petite niche est large de 60 cm., haute de 50 cm. et profonde de 40 cm., et selon tous signes, doit-être un nouveau creusement.

La niche est maintenant découverte, mais les taillement du haut, où selon toutes probabilités l'on affermait les poutres, nous semblent certifier qu'autrefois elle était couverte. Ses côtés ne sont pas lisses. Le tout peut-être aussi une formation naturelle, dont on s'est servi plus tard, mais il est encore plus probable, que l'on a gagné cette grotte, en faisant sortir des blocs de pierres.[1]

Du point de vue de son rôle, les suivantes peuvent donner quelques point d'appuis. Dans le devant il y avait un grand trou, qui est aujourd'hui plein de scories, et la route le traverse en partie. De ces scories, nous en avons apporté trois morceaux, á l'Institut minéral de l'Université de Kolozsvár on nous a donné ce renseignement: „Lors de l'examen des deux grands morceaux nous avons pu établir que ce sont de telles scories qui se forment lors de la fabrication du verre. Le petit morceau est une autre formation, mais aussi scorie. Je connais telles formations des fonderies de Resicza, où on obtient ces scories lorsque l'on fait la „dose". Il est intéressant que la malachit extérieure,

[1] Les photographies, comme nous étions obligée de les essayer en face du soleil, ne sont pas réussies.

nous montre du contenu de cuivre." [1] Nous pouvons donc tenir notre supposition, c'est-á-dire qu'ici nous avons á faire avec les restes d'une fonderie, qui attenait á l'établissement.

Au sud de cet endroit, dans la formation de sable qui s'élève á côté de la route, le lieutenant Grünhut a découvert 18 á 22 sépultures à squelettes. Des trouvailles, sorties des fouillements que l'on a fait sans aucune connaissance spéciale, il nous a anoncé qu'elles sont au nombre de 50 á 60, et se composent de poteries, de fibules, et de morceau de verre. Les squelettes étaient simplement placés dans la terre, dans différentes profondeurs, ce qui peut-être causé par l'effondrement de la montagne, qui a eu lieu plus tard. Les trouvailles ont été expédiées par le chef de la direction militaire, au Gouverneur général á Belgrade, je n'ai pas eu l'occasion de les voir.

En tout cas, il est sûr, qu'en cet endroit, il y á les restes d'un important établissement romain. Vu le grand terrain couvrant les ruines, nous devons penser á un village indépendant, et nous ne devons pas le mettre en combinaison avec celui qui était au bord du Drina, ni avec celui que nous pouvons supposer avec droit près de Studenica. Il était indépendant de chacun de ces deux villages, et de son nom, nous savons que c'était le *municipium D. D.*, mais comment devons-nous completer le *D. D.*, jusqu'ici nous ne pouvons même pas risquer une supposition, car pour cela même, il nous faudrait plus de données, que celles que nous possédons.

Les routes sont aussi si inconnues, que celles-ci non plus ne peuvent pas nous servir pour établir le nom de ce municipium. *Il est certain qu'entre Slatina et Mitrovica, outre la route de la vallée de l'Ibar en usage aujourd'hui, nous voyons des traces des deux autres routes d'autrefois.* Ces deux dernières tombent très souvent ensemble, même, en quelques endroits, toutes les trois tombaient sur une seule trace. Mais ceci était rare, et en général, elles étaient l'une á côté de l'autre, quelquefois elles s'entrecoupaient ou s'éloignaient l'une de l'autre.

La plus ancienne parait être celle qui suit en général le cours du fleuve, qui descend même dans le lit de celui-ci, où l'eau en a emporté les parties. De ces parties abimées, il nous est possible d'établir, que c'était une route construite de grandes pierres, *que nous pouvons sans aucun doute déclarer romaine.*

Très souvent sur les traces de cette route, mais le plus souvent au dessus, construite sur le bord du fleuve, se trouve la route de plus

---

[1] Opinion d'expert du prof. hon. extraord. d'Université Dr. Sigismund Szentpétery.

tard, dont nous pouvons voir les restes á chaque pas. Un plus grand éloignement des deux routes est impossible, déja á cause du terrain. Cette route était en usage jusqu'aux derniers temps. Nous trouvons de ses côtés, les souvenirs de la dernière retraite des serbes. *Je crois que nous ne nous trompons pas, en mettant son époque de provenance au moyen-âge*, lorsque la vallée de l'Ibar et comme continuation de celle-ci, la vallée du Sitnica, était la ligne principale de la circulation du royaume serbe. Cette route ne longeait pas toujours la rive droite du fleuve. Á l'endroit où le ruisseau s'embouche dans l'Ibar, elle passe au côté gauche, et y reste jusqu' á Vučitrn, où elle passait á la rive droite par un joli et grand pont, (fig. 23) et traversait le Kossovopolje, auprès de la route romaine. Avant Mitrovica, elle passait dessous la forteresse de Zvečan.

La troisième route est celle que notre direction militaire a fait construire, et qui rallie Kossovopolje avec la vallée de la Save, par l'intermédiaire de la vallée de l'Ibar.

Pour nos résolutions suivantes, nous avons besoin de nous occuper de la **forteresse Zvečan.** Il parait que c'est le roi serbe Milutin, qui a règné de 1275 á 1321, qui l'a fait bâtir. Dans sa forme d'aujourd'hui, nous croyons distinguer plusieurs époques d'architecture. En y ajoutant que selon Evans, elle portait un nom byzantin, celui de Sphentzanion,[1] dont nous avons déja parlé, ce qui nous permet aussi de chercher des parties plus anciennes que celles de l'époque de Milutin. En outre, nous savons que Milutin, qui était le premier roi serbe, qui a conquis la partie du NO. de la Macédoine, et qui a guerroyé victorieusement les Bulgares. Autonome depuis le XI-e siècle, mais pas absolument indépendant de l'influence byzantine, il est le premier des despotes serbes, qui romp les liens d'Orient, et qui établit un vif commerce avec Raguze et Venise. Son fils, connu par l'histoire, sous le nom d'Étienne Decsanszki, règna de 1321 á 1334. Il prit pour deuxième femme la princesse byzantine Marie Palaeologos, pourquoi les nobles l'étranglèrent dans Zvecan. Mais pourtant, son successeur Dusan (1334—1355), lorsqu'en 1347, après la conquète de la Macédoine et de l'Albanie, il se fait proclamer le car des serbes et des grecs il organise sa cour selon l'exemple byzantin.

Aux pieds de la forteresse Zvecan, s'est la route construite par notre gouvernement militaire qui mène á Banjska. Dessous la partie de cette route, s'etendant jusqu'á la rivière Bandol, se trouve sans doute la route qui mène vers Slatina, en traversant la vallée de l'Ibar.

---

[1] Evans o. c. page 56. Il ne dit pas, avec quoi peut-il certifier sa supposition, mais nous ne voyons pas de cause sérieuse pour en douter.

Nous avons toutes causes á déclarer que c'est la route romaine que nous tenons comme la plus ancienne. C'est en se servant de celle-ci que l'on a bâti celle du moyen-âge, qui a un embranchement, des environs de la rivière Bandol jusqu'á Banjska. Cette dernière partie était une création beaucoup plus faible que la première (aujourd'hui elle est aussi plus faible) probablement parce que celle-ci n'avait des fonds romains.

La nouvelle carte[1] du C. I. L. montre bien une route romaine **jusqu'á Banjska**, mais ceci est sûrement une erreur, et une telle, dont nous allons tout de suite en montrer la source. Evans, sur sa carte, prend une station de bain (thermal station) et une route romaine entre Mitrovica et Novipazar d'aujourd'hui. Mais nous n'avons aucune trace du bain „romain" de Banjska. Il y a bien un bain turc, avec un seul bassin, dont la température naturelle de l'eau est de 38 degrés, mais nous n'avons aucun droit de prendre ce bain pour romain. Car il y a de telles parties enmurées dans ce bain, qui proviennent de l'église locale. (XIII—XIV-e siècle.) Le seul souvenir romain mentionné par le Corpus d'après Evans,[2] mais qui a disparu de nos jours, peut d'autant plus provenir de Slatina, car de lá on a déja transporté un sarcophage premièrement á Socanica, ensuite á Kadijaca Han. Donc rien ne certifie la provenance romaine de Banjska. Nous avons trouvé dans le village, des parties d'architecture du moyen-âge, provenant chacune de l'église d'autrefois.

Nous ne parlerons que de deux lions qui portent les colonnes, et de ceux-ci aussi seulement pour attirer l'attention sur leur valeur archéologique. Le lion en question (fig. 23.) est assez abimé. Mais nous avons des analogues, avec l'aide desquels, nous pouvons établir leur forme originelle. Á Dečani dans l'antichambre de l'église, des deux côtés de la porte conduisant á l'autel, nous trouvons les mêmes lions. Ces lions ne sont pas rares dans le style roman du nord de l'Italie, mais nous les trouvons très rarement dans l'architecture romane d'occident.[3] Á Decani, et même autre part, ces lions sont des soutients de colonnes, sur leur partie de derrière s'élève une svelte colonne, dont nous pouvons voir la même partie inférieure sur l'exemple de Banjska, mais dont la colonne est brisée. La colonne est couronnée d'un kapitell à feuillage, sur le kapitell un large abacus, et sur ce dernier, il y a de nouveau un lion. Les deux lions du haut

---

[1] C. I. L. III. Suppl. tabl. VI.

[2] C. I. L. III. 8296.

[3] Camille *Martin*: L'art roman en Italie. pages 1, 7, 26, 29, 30, 33, 41, 42, 43, 44, 49, 69, 70, 73, 75, 79, etc.

des colonnes ne se trouvent pas sur celles de Banjska. L'un, accroupi, tenant ses pattes un peu avancées, nous rappelle ceux que nous avons vu très souvent dans cette position, sur les tombeaux romains, ils ont l'air de vouloir sauter sur celui qui les regarde; sur le devant de l'abacus on a taillé une tête de bélier. L'autre est un lion ailé, qui est debout, il tient entre ses pattes du devant une tête d'agneau, en regardant sa tête tournée á droite, sa gueule ouverte, nous croyons entendre son rugissement. Les lions de Banjska devaient être les mêmes, et leur destination devait être aussi la même. Dans la traite il y a pourtant quelques différences. Ainsi que les lions de Decani ont une longue crinière, tandis que la crinière de deux de Banjska ne nous montre qu'un emplacement frisé schèmatiquement, comme nous en trouvons sur ces lions, qui figurent dans les monuments élevés aux cultes de Mithras et de Kybele. Dans ces lions, nous voyons s'évaluer les éléments anciens d'Orient, dans telle forme, qu'ils ont gagné dans la culture grecque et romaine. Autrefois ils avaient un rôle représentant dans le culte, ici ils ont déja perdu ce rôle, en ont reçu un autre, ou sont devenus de simples éléments ornamentiques.

Comme les églises de Decani et de Banjska proviennent sûrement de maitres italiens, ce n'est pas un miracle que ces éléments soient parvenus jusqu'ici, quisqu'ils avaient déja pris racines en Italie. Ceci est expliquée par les longues relations de l'Italie du Nord et de Sud avec l'empire romain d'Orient, plus tard avec le Levant; en un mot par toutes les causes, qui ont formé une speciale branche du style italien du nord dans le style roman.

Et maintenant nous pouvons retourner á notre fil délaissé, c'est-á-dire aux routes. De Banjska vers Novipazar la route est encore plus mauvaise, que du ruisseau de Bandol jusque lá. Il est clair, que cette partie de route n'est en usage que depuis que Novipazar est devenue une place assez importante, ce qui tombe déja dans l'époque des turcs. En traversant Banjska, et par le Kossovopolje, la route de Novipazar á Mitrovica est plus courte, que si elle traversait la vallée de l'Ibar par Raska, et de lá elle se dirigerait par Slatina, vers son but. La vallée de l'Ibar, dans le dernier siècle, et surtout dans la deuxième moitié de celui-ci, a perdu de son importance, qu'elle possédait dans l'ancien temps et dans le moyen-âge, lorsque, premièrement, elle formait le lien entre les vallées de la Save et du Danube, deuxièmement elle était la route du pays des mines de Kopaonik et Novobrdo. La vallée de l'Ibar regagnera de nouveau son importance, lorsqu'elle appartiendra dans toute sa grandeur á une telle puissance qui possèdera les vallées de la Save et du Danube.

Dans la question des routes dont nous venons de parler nous

pouvons résumer les réponses suivantes : de Slatina (il est naturel que nous devons le supposer aussi jusqu'á Slatina, mais nous ne l'avons pas vu) au Kossovopolje par la vallée de l'Ibar, conduisait la route romaine ; sur celle-ci est venue la route du moyen-âge, et enfin celle qui a été construite sous notre direction militaire.

La route romaine, ainsi que celle du moyen-âge, vers l'embouchure du ruisseau Bandol, a passé à la rive gauche du fleuve et y reste jusqu' á Mitrovica, puis passant dans la vallée du Sitnica jusqu'á Vucitrn, en continuant dans le polje de Kossovo. Près de l'embouchure du Bandol, s'embranchait au moyen-âge cette route qui conduisait jusqu'á Banjska, et dont la continuation vers Novipazar est récente. Il n'y a aucune trace qui nous permetteait de prendre une route romaine, se dirigeant de Novipazar, par Banjska, vers la vallée du Sitnica.

Il nous faut encore rendre compte de notre excurtion que nous avons fait á **Vucitrn**. La route y conduisant de Mitrovica est une route artificielle bien construite, qui repose sur d'anciens fondements, si ces fondements sont romains ou non, nous n'avons pu l'établir, mais le premier cas a toutes possibilités.

La route principale de la ville même est tellement romaine, comme le sont á Rome même, les routes secondaires s'écartant de la route principale. Nous avons pu remarquer cette forme de construction de chaussée aussi á Gyakova, tandis qu'á Ipek nous ne la voyons que rarement, et alors non plus, ce n'est pas la véritable forme romaine. En tout cas, nous avons á faire á un tel degré et une telle forme de conservatisme, qu notre jugement ne peut-être sûr qu'après de longs études et la comparaison avec d'autres symptômes. Ici, des analogues de l'Europe du Centre ne peuvent nous servir. Ce que nous certifie aussi un autre exemple. Il existe encore des fortifications du moyen-âge de la ville, une partie du mûr et une tour. On s'est servi du mûr pour faire une grange, en y ajoutant trois autres murs. Cette grange (granarium) est tellement de „*mode romaine*“, comme si on l'eut bâtie, pour illustrer les représentations de Varro, ou d'un autre écrivain d'agriculture romain.

IV. Quelques mots sur les anciens ponts.

Près de *Vucitrn* il y a aussi un ancien pont, qui traversait autrefois la Sitnica, mais maintenant, comme le fleuve a changé de lit, il n'a aucun but. Nous montrons ce pont par une fig (No. 24.) car il est le type de la plus grande partie de ces ponts, qui ont été contruits par les turcs. Aujourd'hui il a neuf ouvertures, mais il n'est pas difficile d'apercevoir, même d'après la fig., qu'originellement il n'avait que

trois, ou tout au plus, cinq ouvertures, celles qui se trouvent sur notre fig. á droite de la ligne perpendiculaire. Les autres quatre voûtes ont été construites comme nous l'indiquent les signes, plus tard, et par deux. La voûte est construite de quaders réguliers bien taillés, les quaders blancs et rouges varient ainsi que dans l'église de Decani et dans l'apsis de l'église de Banjska.

Nous disons ceci, car lá-bas ont tient ce pont pour romain. E naturellement avec erreur. Car ces ponts ne sont pas des constructions romaines, mais turques. Leur nom en allemand est *Kammels* ou *Esels-rücken* Brücke tandis que les français les nomment ponts á dos d'âne et en maçonnerie. En Europe nous ne les trouvons que dans les contrées qui étaient une fois sous la domination turque. Nous les rencontrons aussi en Asie Mineure et dans les contrées d'Orient. Dans la contrée en quéstion, il y a un pont semblable á celui-ci á Fsaj, á Gyakova il y en a un dans la ville et un á l'extrémité du SO. de la ville et enfin le petit pont de près de Klina. De tous ceux-ci nous avons déja parlé. Nous croyons que nous suivons bonne trace, quand nous cherchons l'aïeul de ces ponts, dans ce petits ponts de bois, que les voyageurs de l'Asie ont l'habitude de présenter. Un tel ancien exemple de pont est visible sur le relief d'un tombeau de 147 après J. Ch.[1] Nous pouvons donc supposer avec droit, que ce type de pont a été apporté par les turcs, et que ceux-ci ont commencé a s'en servir premièrement en Asie, quis en Europe, auprès des ponts horizontaux d'ancien type. Mais le nouveau type n'a pas réussit á déplacer l'ancien, car ils ont encore construit de ces derniers, et on se tromperait, en déclarant dans cette contrée, n'importe quel type, comme le plus ancien ou le plus nouveau.

Nous montrons une partie d'un tel pont horizontal par notre *fig. 25.* Ce pont conduit á travers l'eau de l'Istok, vers Rudnice, entre Gyurakocz, et Zlokucan. Sur une de ses piles de pierres taillées, il y a un ornement de relief: une hache de guerre á deux tranchants (75 cm. de longueur) et un animal dessiné primitivement; un dessin semblable á ce dernier se trouve aussi sur une autre pierre. Cette hache de guerre dans sa forme simple (pas double) et comme halebarde est de coutume dans les pays de l'Europe occidentalle dans les XV—XVIII-e siècles, et est d'usage aujourd'hui encore chez certains peuples de l'Orient.[2] Comme il parait, chez les turcs c'était une emblème nationale.

---

[1] Oscar *Münsterberg*: Chinesische Kunstgeschichte. Esslingen a. N. 1910. Tome I. page 48 fig. 26.

[2] Aug. *Demmin*: Die Kriegswaffen etc. 3-e édition 1891. page 819, No. 9, 1-e note; page 820, Nos 15—16, 18, 21; page 821, No. 27; page 822, No. 32-bis; page 825, No. 5, etc. — *Boeheim*, Wendelin: Handbuch der Waffenkunde, Leipzig, 1890. pages 437, 438, 440, 442, 445, 448, surtout la page 378 et la fig. No. 450.

Comme la pierre sur laquelle se trouve le relief, est une partie organique du pont, il ne peut donc être question, que les pierres ne soient parvenues ici que plus tard, mais le pont est bien ancien et provient de l'époque devancant la soumission turque. Le relief certifie que le pont a été construite par les turcs.

Mais nous trouvons des ponts de tel système mais de plus grandes dimensions, en Asie, de l'époque suivant la domination byzantine. Leur époque peut-être établie par des souvenirs á inscription. Nous en connaîssons un, près du fleuve du Tigre, qui provient, selon le calendrier mohamedan, de l'année 457. (1065 après J. Ch.)[1]

Münsterberg, de l'oeuvre duquel nous avons mentionné plus haut, déclare que l'on bâtissait et l'on bâtit aujourd'hui encore en Chine, les ponts á selles, pour faciliter la navigation.[2] Nous croyons cependant que, si cela existe encore aujourd'hui aussi en Chine, notre auteur a dû se tromper. Car, la Chine a appris la construction de ces ponts du même endroit que les turcs. Et ces derniers n'ont pas construit ces ponts pour faciliter la navigation. Dessous les ponts de la contrée en question, jamais un bateau n'y a passé, car ces fleuves sont plutôt des ruisseaux, qui ne sont pas même navigable avec des bateaux.

Ce ne peut-être notre devoir et nous ne nous sentons pas de mesure d'expliquer aux lecteurs le développement historique et pratique de ces deux sortes de ponts: cela sort du cercle de notre tâche. Nous en avons dit quelques mots, car il y avait des hommes de cette branche de science, qui tenaient ces ponts ainsi que celui de Fsaj, comme ponts romains, c'est pourquoi nous devions régler cette question.

* * *

Le lecteur s'intéresserant, sera persuadé que cette contrée, qui est la terra incognita de l'Europe, est également intéressante du point de vue archéologique et de l'histoire des Arts. Quoique les questions de l'histoire des arts soient compliquées, devant ceux qui s'intéressent de cette science, ne se sont pas dresser de telle difficultés, comme devant l'ethnographe et l'archéologue. Il aurait peut-être fallu rappeler plus souvent cette circonstance aux yeux de ces derniers, afin d'assurer á notre ouvrage une opinion plus bienveillante. Mais cela serait été un point de vue tout-á-fait individuel, et cela n'aurait pas enrichit nos données archéologiques de cette contrée. Nous n'avons donc rien a y ajouter, seulement que ceci est, avec ses différentes formes, le résultat de notre labeur de deux mois, temps dans lequel il est compris le voyage d'aller et retour.

Kolozsvár le 31 décembre 1917. **Dr. Árpád Buday**

---

[1] *Berchem-Strigowski*: Amida, page 31, fig. 15—16 No. 13.

[2] O. c. tome II. fig. 39—41 page 31—32.